

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

2025

ISSN 0015-248X (print)
ISSN 2670-2541 (online)

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Ann-Charlotte Palmgren, Ansvarig chefredaktör
Lina Metsämäki, Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Andreas Häger
Edvard Johansson
Nina Kivinen
Kristina Malmio
Björn Vikström
Mats Wickström
Mia Åkerfelt

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Jutta Ahlbeck
Carina Gräsbeck
Margrét Halldórsdóttir
Eetu Kejonen
Jonas Lagerström
Hanna Lindberg
Lina Metsämäki
Ann-Charlotte Palmgren

Formgivning

CheckPoint Oy

Tryckning

Oy Nord Print Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktidskrift@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Stiftelsen för Åbo Akademi,
Svenska Kulturfonden, Föreningen Konstsamfundet, Stiftelsen
Emilie och Rudolf Gesellius fond för filantropiska och kulturella
ändamål, William Thuring's Stiftelse, Kommerce-rådet Otto A.
Malms Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse.

Innehåll 1/2025

Förord

Ann-Charlotte Palmgren

Krigstid och fredstid – veteraner, nedrustning, fredsvänner
och propaganda

5

Essäer

Rasmus Marjanen

Fredsbevarande som krigserfarenhet.
Krishanteringsveteraner och en modern
veteranparadox

9

Emma Rosengren

Nedrustningspolitik ur ett feministiskt
perspektiv

23

Niclas Mossberg

Fågelbärj och fredsvännerna i Österbotten

33

John Björkman

Två begrepp till teorin om propagandans funktionssätt:
konformism och psykologisk kamouflering

53

Granskaren

69

Martin Gustafsson

Filosofen i sin tid: Georg Henrik von Wright under sju decennier

Katarina Leppänen

Är en annan ordning möjlig?

73

Fia Cottrell-Sundevall

Drabbande och välunderbyggt om traumatiserade soldater

76

Sandra Waller

Den svenska färgblindhetens förhärskande hegemoni

78

Kasper Westerlund

Ny värdefull resurs för marina studier

82

Krigstid och fredstid – veteraner, nedrustning, fredsvänner och propaganda

I november 2024 arrangerade Granskaren, föreningen som ger ut Finsk Tidskrift, sitt årliga seminarium. Rubriken för seminariet var *Krig: Berättelser om makt, trauma och överlevnad*. Under seminariet hölls föredrag både av forskare, psykologer och personer som varit med om och flytt krig. Det här numret av *Finsk Tidskrift* är en förlängning av seminariet och innehåller både några essäer skrivna av föredragshållare och av andra forskare. Därtill är recensionerna i numret direkt eller indirekt kopplade till temat. Temanumret innehåller mer indirekt essäer om krig. Man kunde säga att krig är kontexten i de flesta essäer, medan fred och nedrustning är målet eller fokus.

Numret inleds med en essä av Rasmus Marjanen, doktorand i allmän historia. I essän diskuterar Marjanen begreppet veteran, den föränderliga veteranstatusen och organisering av veteranförbund i en finländsk kontext. Marjanen inleder med att redogöra för och diskutera veteranfrågornas historiska bakgrund i Finland. Särskilt poängteras varierande samhällelig status som veteran men även skiftande förmåner. Startpunkten i essän är arvet från inbördeskriget 1918 och diskussionen sträcker sig till dagens finländska fredsbevarare i internationella insatser och Ukrainafrivilliga. Essän är även en noggrann genomgång av organiseringen i förbund och Marjanen visar hur exempelvis namnbyten görs för att motverka splittringar och tilltala en större skara veteraner. Även om flera namnbyten för förbundet har gjorts genom tiderna på-

pekar Marjanen att fredsbevararförbundet även idag debatterar ett namnbyte för att i framtiden mera uttryckligen profilera sig som ett veteranförbund, och ha bredare möjlighet att rekrytera nya medlemmar.

Därefter följer en essä av Emma Rosengren, forskare vid Utrikespolitiska Institutets Program för global politik och säkerhet i Sverige. Utgångspunkt för Rosengrens essä är resolution 1325 om kvinnor, fred och säkerhet antagen av Förenta nationernas säkerhetsråd hösten 2000. Resolutionen uppmanar stater att arbeta för att öka kvinnors deltagande, skydda kvinnor och flickor från genusbaserat våld och arbeta förebyggande för att konflikt ska undvikas. Sedan år 2000 har ytterligare nio resolutioner antagits på samma tema. Rosengren diskuterar dessa resolutioner och frågar sig hur kvinnor, fred och säkerhet hänger ihop samt vad det innebär att ha ett genusperspektiv på utrikespolitiska frågor. Mer konkret avhandlas nedrustningspolitik, klustervapen, kärnvapen och vapenhandel av små och lätta vapen. Samtidigt som Rosengren visar hur genusperspektivet fått spridning genom nedrustningspolitiska avtal, visar hon att även problem kvarstår.

Medan de två ovannämnda essäerna berör fredsbevarare och resolutioner som arbetar förebyggande för att konflikter ska undvikas, berör den tredje essän finlandssvenska fredsvänner under sent 1920-tal och framåt. I essän av Niclas Mossberg, doktorand i allmän historia, får vi bekanta oss med Erik Viljam Fågelbärj samt hans vänner inom den finlandssvenska freds rörelsen i Österbotten under mellankrigstiden och åren för andra världskriget. Folkskolläraren Fågelbärj reste i Sverige och Svenskfinland för att bland annat visa fredsfilmer. Förutom att utgå från tidigare forskning om Munsalaradikalismen, Lapporörelsen, pietismen och populism där Fågelbärj omnämns bland andra, tar Mossberg med oss på sin resa till arkiven och arkivarbete.

Den fjärde essän är skriven av John Björkman, lektor i idéhistoria. I essän belyser Björkman propagandans funktionssätt genom att skissera en regel för effektiv påverkan som går att belägga historiskt men även är relevant i den digitala tiden. Konformism och psykologisk kamouflering är två begrepp som Björkman diskuterar i anknytning till propaganda. Essän är både en teoretisk diskussion och en fallstudie av två väldigt olika exempel där Björkman

visar hur konformism och psykologisk kamouflering är relevant. Det ena exemplet är den nationalsocialistiska propagandan i 1930- och 40-talens Tyskland och det andra exemplet är public relations-gurun Edward L. Bernays tobakspropaganda i 1920-talets USA. Förutom dessa exempel diskuterar Björkman även samtidens propaganda för att visa på de två begreppens fortsatta relevans.

Med årets första nummer önskar Finsk Tidskrift sina läsare ett gott och förhoppningsvis fredligare år.

Ann-Charlotte Palmgren

Åbo, 20.1.2025

Fredsbevarande som krigserfarenhet. Krishanteringsveteraner och en modern veteranparadox

Rasmus Marjanen

När fredsbevarare får veteranstatus år 2016, och därmed officiellt tituleras *krishanteringsveteraner*, hade det förlöpt sextio år sedan Finland första gången deltog i en av Förenta nationernas fredsbevarande insatser. Själva statusen var inledningsvis främst symbolisk och fredsbevararnas största intresseförening Finlands Fredsbevararförbund rf gjorde det genast klart att syftet inte var att jämföra krishanteringsveteraner med *krigsveteraner*, det vill säga personer som deltagit i Finlands krig 1939–1945. I denna essä diskuterar jag hur denna utveckling såg ut och varför veteranstatusen för fredsbevarare varit så omstridd och dröjt så länge att åstadkomma. För att förstå detta är det nödvändigt att börja med att se på veteranfrågornas historiska bakgrund i Finland.

I dag utgör krigsveteraner hedersmedborgare i samhället och veteranstatusen innebär tillgång till ekonomiska förmåner. Det är dock värt att minnas att detta inte alltid har varit fallet. Betydande förmåner – veteranpensioner förverkligades först på 1970-talet då den krigstida generationen började nå pensionsålder. Med hjälp av välorganiserade veteranförbund och politiskt engagemang käm-

pade krigsveteranerna i decennier för att erhålla sina förmåner som i efterkrigstida Finland framför allt handlade om tillgång till mark och boende. Medan denna utveckling tog fart på allvar efter vinterkriget 1939–1940, hade veteranfrågor redan figurerat i politiken alltsedan inbördeskriget 1918 (Uino 2014).’

Arvet från inbördeskriget

De första veteranförbunden grundades i inbördeskrigets kölvatten och bestod inledningsvis av småskaliga sammanslutningar av soldater som stridit på den vita sidan. I stark kontrast blev deras motparter, de röda gardena, förbjudna att skapa egna veteranförbund. De få försöken att ordna organiserad och offentlig verksamhet förbjöds ständigt av staten. Inbördeskriget kom därmed att aktualisera och politisera veteranfrågor som satte sin prägel på mellankrigstiden, men som även fick efterverkningar långt in på 1900-talet (Roselius 2010).

Under mellankrigstiden förekom begreppet *frontman* allmänt för att beskriva veteranerna från den vita sidan – vilket även kom att innefatta veteraner från de så kallade frändefolkskrigen i Karelen och Baltikum 1918–1922. Historikern Aapo Roselius (2010) påpekar att det dröjde till början av 1930-talet innan veteranerna började bli en synlig och vedertagen kraft i politiken, vilket skedde framför allt via det högerextrema Frihetskrigets frontmannaförbund som grundades år 1929 och som hade nära samarbete med Lapporörelsen. Vid tidpunkten för Mäntsäläupproret 1932 hade organisationen nått ett medlemskap på närmare 10 000 män och kvinnor, och trots att förbundet inte upplöstes efter det misslyckade kuppförsöket, kom de aldrig undan denna politiska stämpel. Deras sista större kraftdemonstration kom i samband med firandet av tjugoförsta dagen för kriget, där de trots sitt förflutna lyckades mobilisera tusentals veteraner under festligheterna i Helsingfors. Krigsutbrottet påföljande år kom dock att omkullkasta de rådande strukturerna och i stort sett omskriva veteranpolitiken i det finska samhället.

Krigsinvalider på svetsningskurs under sent 1940-tal. Mycket av det tidiga veteranarbetet gick ut på att hjälpa krigsskadade tillbaka till arbetslivet. Krigsinvalidernas brödraförbund som grundades 1940 var ett av de få veteranförbund som inte upplöstes av den allierade kontrollkommissionen efter kriget. Upphovsrätt: Museiverket, samling: Kansatieteen kuvakokoelma, Pekka Kyytisen kokoelma, KK5596:4.1.2

Krigen 1939–1945 och den moderna veteranpolitikens födelse

Andra världskriget blev en vattendelare för veteranfrågor i Finland framför allt på grund av dess enorma skala jämfört med tidigare konflikter. Redan vid vinterkrigets utbrott stod en kvarts miljon man i vapen och vid fortsättningskrigets höjdpunkt år 1944 uppgick armén till över 500 000 soldater. Därpå kom 200 000 lottor som arbetade i diverse uppgifter både vid och bakom fronten. Vid krigsslutet uppgick de stupade till 96 000, de permanent skadade till

över 100 000 och därtill behövde 400 000 flyktingar från förlorade områden bosättas inom de nya gränserna (Tuunainen 2012).

Den andra avgörande orsaken var politisk. Inbördeskriget var fortfarande ett öppet sår i samhället när vinterkriget bröt ut och under mellanfreden samt fortsättningskriget reflekterades denna splittring också i veteranernas verksamhet. Efter vinterkriget försökte Frihetskrigets frontmannaförbund aktivt rekrytera bland de nya veteranerna och ändrade för detta ändamål även sitt namn till det mera neutrala Frontmannaförbundet. Namnbytet var ett försök att tilltala en större skara veteraner. Deras tidigare verksamhet fanns dock i färskt minne och delvis som en motvikt grundades Finlands vapenbrödraförbund som växte till krigsårens största veteranorganisation. En annan betydande sammanslutning som uppstod under mellanfreden var Krigsinvalidernas brödraförbund, en av få veteranorganisationer som överlevde fredsslutet (Honkasalo 2000).

Efter inbördeskriget hade det uppstått endast sporadisk lagstiftning om veteranförmåner, vilket främst innefattade vita krigsskadade. Andra världskriget förutsatte större satsningar från statlig sida och exempelvis reviderades lagen om krigsskadade år 1941. Den mest betydande reformen var dock jordanskaffningslagen från 1945. Dess mål var att säkerställa boende för veteraner, stupade soldaters anhöriga, samt flyktingar från förlorade områden. Den enorma mängden veteraner innebar dock att reformerna – trots deras omfattning – aldrig fullt kunde bemöta hjälpbehovet som kriget gav upphov till.

Fredsfördraget på hösten 1944 innebar ytterligare omvälvningar för veteranangelägenheter. Den allierade kontrollkommissionen, som under sovjetisk ledning inrättades för att övervaka att Finland uppfyllde kraven i fredsvillkoren, skred till verket för att förbjuda organisationer som ansågs militaristiska eller antisovjetiska. När kommissionen avreste år 1947 hade i stort sett alla veteranförbund med undantag för ett fåtal krigsinvalidförbund upplösts. En ytterligare inverkan av kommissionen var att tidigare rödgardister i en begränsad omfattning återupprättade sina veteranförbund.

Det dröjde till slutet av 1950-talet innan veteraner i större omfattning organiserade sig igen och utöver det avspända politiska läget låg orsaken särskilt i uppfattningen om att alltför många som

deltagit i kriget fallit utanför kriterierna för de rådande veteranförmånerna. Detta gällde särskilt jordreformen som i stort sett uteslöt familjelösa veteraner (Sulamaa 2007). Bosättningsfrågan var därmed central när veteranerna år 1957 grundade det som senare kom att kallas Finlands krigsveteranförbund rf – som med åren växte till landets största veteranförening. På grund av interna motsättningar splittrades förbundet dock snart efter dess grundande och 1964 uppstod Frontmannaveteranernas förbund rf. Schismen berodde främst på att många som stridit vid fronten upplevde att Finlands krigsveteranförbund hade en för bred tolkning av veteranbegreppet och vem som fick ingå i organisationen.

Förbunden utvecklades till inflytelserika aktörer inom politiken och arbetade aktivt för att bedriva veteranernas sak i samhället. Med åren kom målsättningen att i allt högre grad innefatta vård och rehabilitering i takt med att krigsgenerationen blev mera ålderstigen. Med tiden fick minnesvärnandet också ett allt större inslag i verksamheten – 1987 firades den Nationella veterandagen för första gången. Trots förbundens stora inflytande på utvecklingen av den finländska veteranpolitiken, har ett bestående inslag hos förmånerna varit att de inte varit beroende av medlemskap i en organisation. Denna aspekt har också blivit central i frågor om veteranstatus för fredsbevarare eller exempelvis Ukrainafrivilliga, eftersom den avgörande skillnaden utgörs av frivilligheten. Den lagliga grunden för veteranförmånerna för krigsveteraner har alltid baserat sig på att personerna varit i statens tjänst utifrån en laga skyldighet. Därför har till exempel minröjarna fått tillgång till vissa veteranförmåner, även om verksamheten skedde efter krigen.

Finlands deltagande i internationella insatser

När man betraktar utvecklingen av finländskt fredsbevarande – och särskilt den senare krishanteringsveteranstatusen – är det nödvändigt att beakta att det inte har handlat om en tydlig kontinuitet där det var en given slutsats att fredsbevarare skulle utgöra framtida veteraner. Detta berodde inte endast på den etablerade veteranuppfattningen och lagstiftningen som redan existerade när de första finska fredsbevararna avreste till Suez 1956 – endast ett år

efter Finlands medlemskap i Förenta nationerna – utan också på själva fredsbevarandets historiskt improviserade karaktär. Fredsbevarande som begrepp förekommer inte i Förenta nationernas stadga och de ursprungliga planerna för världsorganisationen innefattade en egen dedikerad militärstyrka. Dessa planer rann ut i sanden när motsättningarna mellan stormakterna blev uppenbara i andra världskrigets efterspel, men planerna för en militär styrka slopades inte helt.

Den form av insats som blivit kännetecknande för fredsbevarande under kalla kriget – och som senare titulerats *traditionellt fredsbevarande* i takt med att insatsernas karaktär har utvecklats – uppstod i efterspelet av Suezkrisen. Insatsen som fick det lämpliga namnet United Nations Emergency Force I, improviserades fram hastigt under loppet av några månader, men strukturerna som skapades för denna första uttalade fredsbevarande insats blev långlivade och har satt sin prägel på i stort sett alla senare operationer (O'Neill & Rees 2005).

Att gå igenom alla versioner av olika former av fredsbevarande insatser skulle förutsätta en egen essä, men i korthet går verksamheten ut på att lätt beväpnade styrkor placeras mellan två stridande parter medan fredsförhandlingar inleds. Operationen får ett mandat från Förenta nationernas säkerhetsråd som bestämmer en viss tidsfrist eller ett mål för insatsen. Förutsättningarna är att närvaron av Förenta nationerna sker på någon av parternas begäran och att fredsbevararna kommer från länder som alla involverade länder godkänner. I praktiken har detta inneburit att små neutrala länder som Finland och Sverige lämpat sig väl för arbetet, eftersom de ofta accepterats av de inblandade parterna. Medan styrkorna officiellt lyder under Förenta nationerna, leds de av officerare från den egna försvarsmakten och vid förbrytelser döms de enligt hemlandets militärdomstol. Soldaterna rekryteras på frivillig basis och förses i första hand med utrustning från hemlandet. Finland har alltid föredragit att anlita reservister, men särskilt länder utan värnplikt vanligtvis förlitar sig på yrkessoldater. Grundläggande är också att fredsbevararna trots deras ofta varierande beväpning har befogenheter att använda våld endast i självförsvar. Begrepps användningen och deltagandet i olika insatser följer också nationell lagstiftning och i exempelvis Finland talas det numera främst om

militär krishantering i enighet med lagen med samma namn från 2006. Vid sidan om det militära, finns också *civil krishantering*, som innefattar exempelvis polisverksamhet och en lång rad olika rådgivarpositioner i internationella insatser (Nyholm 2021).

Den militära aspekten av verksamheten blev därmed avgörande för den framtida veteranstatusen. Den militära prägeln och faktumet att Finland föredrog att manskapet i fredsbevarande insatser i första hand utgjordes av reservister, uteslöt också länge kvinnor från arbetet. Lagstiftningen användes i decennier som en av ursäkterna för att kvinnor inte fick tjänstgöra i militära uppgifter och det skulle räcka till 1991 innan de första kvinnliga fredsbevararna deltog under finsk flagg (Jukarainen & Terävä 2010). Denna första kontingent var speciell också därför att den inte utgjordes av reservister, eftersom kvinnor först 1995 fick möjlighet att utföra militärtjänst (Kouri 2020).

Det finska deltagandet i Suez blev kortvarigt men ansågs både inom Förenta nationerna och på hemmaplan vara lyckat. Krigserfarenheten från andra världskriget betonades också från statens och försvarsmaktens sida för att höja anseendet hos de finska soldaterna och i Rundradions reportage inför avfärden introducerades den första finska FN-bataljonen som ”maineheikkaan suomalaisen sotilaskunnian edustajia” (YLE 2011 [1956]), vilket kunde översättas till ”representanter för en ärorik finsk soldatheder” på svenska. Under det knappa året som Finland deltog 1956–1957 tjänstgjorde drygt 400 man i insatsen och perioden förlöpte utan större incidenter. Den finska styrkan led inga förluster, men två fredsbevarare omkom senare av sjukdomar som de fått under tjänstgöringen. Dessa kom att utgöra precedensfall när man decennier senare vidareutvecklade eftervården för krishanteringsveteraner (Liesinen 2018).

Vid tiden uppstod ingen debatt kring de återvändande fredsbevararnas potentiella veteranstatus. Fredsbevararna utgjorde en liten grupp och dessutom fanns det krigsveteraner i de första kontingenterna – särskilt bland de högre befälen. Av den större allmänheten betraktades arbetet i första hand som en exotisk semester – vilket blev en seglivad bild som i viss mån lever kvar ännu idag. De goda erfarenheterna till trots var Finlands fortsatta aktiva deltagande i framtida insatser i detta skede inte givet. Försvarsmakten förhöll sig fortfarande skeptisk till verksamheten eftersom den ansågs

tävla med försvarsbudgeten i stället för att stärka det nationella försvaret. Finlands deltagande i United Nations Peacekeeping Force in Cyprus år 1964 ledde dock sakta men säkert till en ändrad uppskattning av arbetet från statligt håll, och under de följande decennierna utvecklades fredsbevarandet till en väsentlig hörnsten i Finlands utrikes- och försvarspolitik (Pesu 2020).

De första finländska styrkorna anlände till Cypern våren 1964 och från utrustningen framgår tydligt arbetets militära karaktär. Under åren har över 10 000 finländare deltagit i insatsen. Upphovsrätt: Museiverket, samling: JOKA Journalistinen kuva-arkisto, Hufvudstadsbladet, JOKAHBL3E_Eo2:12

Stormaktstiden

Insatsen på Cypern innebar en markant upptrappning av Finlands deltagande i fredsbevararverksamhet och redan den inledande kontingenten översteg 1 000 man. Ursprungligen skulle Förenta nationernas styrkor bevakat att stridigheter inte återupptogs mellan grekcyprioterna och turkcyprioter vilket hade skett föregående år. När Turkiet senare ingrep militärt delades ön ytterligare, men fredsbevararna stannade kvar och bemannade gränzsonerna som uppstod som en följd. I likhet med Suez hade beslutet att för Finlands del delta fattats efter mycket politiskt betänkande, men perioden kän-

netecknades också av en aktivare utrikespolitik där fredsbevarandet spelade en stor roll.

I takt med att insatsens mandatperiod förlängdes och Finland fortsatte att bidra med styrkor till Cypern ökade också fredsbevararnas andel i samhället. Mot slutet av 1960-talet utgjorde fredsbevararna redan en grupp på flera tusen och 1968 togs ett initiativ för att skapa ett landsomfattande fredsbevararförbund, även om det hade funnits lokalverksamhet redan tidigare. Det ursprungliga namnförslaget Suomen YK-veteraaniliitto – vilket kunde översättas till Finlands FN-veteranförbund – ändrades vid tidpunkten för registreringen till Suomen Sinibarettiliitto ry (ungefär Finlands Blåbarettförbund), även om begreppet FN-veteran var vanligt förekommande från första början. Namnet reflekterade arbetets karaktär i och med att alla insatser fram till denna punkt utgjorts av insatser som uppförts av Förenta nationerna, och alla medlemmar därmed hade tjänstgjort med den symboliska huvudbonaden – den blåa baretten. Detta skulle förbli mer eller mindre oförändrat fram till 1990-talet då insatser ledda av Nordatlantiska fördragsorganisationen och Organisationen för säkerhet och samarbete i Europa blev aktuella.

Förbundet utgjorde inte från början en uttrycklig veteranorganisation, utan agerade som en intresseorganisation för fredsbevarare. Den huvudsakliga verksamheten gick ut på att stärka sammanhållningen bland medlemmar som delade liknande erfarenheter, men organisationen arbetade också bland annat för att utöka fredsbevararnas synlighet i samhället, särskilt för beslutsfattarna. Under de första decennierna utgjordes veteranarbetet i stort sett av att värna om krigsveteranernas minne i form av exempelvis hedersvakter vid hjältegravar – och mera praktisk talkohjälp för den redan ålderstigna veterangenerationen (Holma 2018).

Under tiden fortsatte Finlands engagemang i fredsbevarande att nå nya höjder och man deltog i en rad insatser i främst Medelhavsområdet. Finländare återvände till Suez 1973 i samband med United Nations Emergency Force II som inleddes efter yom kippur-kriget, den här gången med en större och långvarigare insats. År 1979 ställde man också upp i United Nations Disengagement Observer Force på Golanhöjderna och endast några år senare i Libanon i samband med United Nations Interim Force in Lebanon. Det sistnämnda har

med åren utvecklats till Finlands största satsning rent numerärt och i dagens läge har runt 13 000 finländare tjänstgjort i insatsen.

Mot slutet av 1980-talet hade Finlands engagemang ökat så mycket att man började hävda sig som en *fredsbevarandets stormakt* och verksamheten sågs som en naturlig del av Finlands säkerhets- och utrikespolitik (Pesu 2020). År 1988 nåddes en ny höjdpunkt när fredsbevarare tilldelades ett kollektivt Nobels fredspris och Finland fick därmed ungefär 20 000 nobelpristagare. Under femårsperioden 1988–1993 inrättades fler än tjugo nya operationer, men tidsperioden strax efter kalla kriget kännetecknades också av fredsbevarandets största kriser. Förenta nationernas misslyckande i att förhindra folkmorden i Rwanda och Bosnien ledde till skarp kritik mot världsorganisationen och fredsbevarande i allmänhet. Detta ledde till stora ändringar i insatsernas karaktär och den militära aspekten blev allt påtagligare. I stället för fredsbevarande blev det allt vanligare att tala om *fredsframtvångande* där militär styrka spelade en större roll med målet att återupprätta fred i ett område.

Veteraner i en ny tid

På längre sikt fick förändringarna stora konsekvenser för veteranfrågorna kopplade till fredsbevarare, vilket också reflekterades i föreningsverksamheten på hemmaplan. Yngre fredsbevarare som deltagit i mer militärt inriktade insatser såsom Kosovo Force på Balkan eller International Security Assistance Force i Afghanistan hade tjänstgjort under mycket annorlunda omständigheter än deras föregångare på Cypern eller Suez och det gamla gardets erfarenheter av mer traditionella fredsbevarande insatser kunde därmed framstå som avlägset. Inom Fredsbevararförbundet försökte man motverka denna splittring bland annat genom ett mycket omdiskuterat namnbyte. År 2005 ändrades namnet Sinibaretti ('Blåbaretten') till det mera inkluderande Rauhanturvajaliitto ('Fredsbevararförbundet'). Samtidigt började också veteranfrågorna i större omfattning lyftas fram inom förbundet vilket bland annat syntes i beslutet att bli medlem i den internationella veteranorganisationen World Veterans Federation – samt i inrättandet av en tjänst som veteranansvarig. Samtidigt var förbundet mycket angeläget om att undvika att det hos allmänheten uppstod

en uppfattning om att man jämförde sig med krigsveteranerna – och förbundet hade även informerat övriga veteranförbund om att man lämnat in en ansökan till den internationella veteranorganisationen.

Det var särskilt i samband med behovet av eftervård som frågan om fredsbevararnas ställning som veteraner började lyftas fram på allvar från och med 1990-talet. Arbetet var förvisso frivilligt, men eftersom det skedde å Försvarsmaktens vägnar framstod det som uppenbart att staten skulle ta en större roll i eftervården i frågor såsom anpassningen till det civila, vård för posttraumatiskt stressyndrom, eller stöd för anhöriga. Under åren har 49 fredsbevarare dött under sin tjänstgöring, och långt fler har fått bestående skador eller psykiska men (Rauhanturvaaja 2021).

Internationella jämförelser, framför allt med Norge och Danmark, erbjöd exempel på hur långt efter Finland låg i denna bemärkelse och 2001 inleddes via Fredsbevararförbundet ett mera genomgående nordiskt samarbete i veteranangelägenheter för fredsbevarare. Det är aningen ironiskt att man även på statlig nivå i Finland, trots sin långa historia av veteranpolitik, såg sig tvungen att ta lärdomar från grannländer i sitt bemötande av veteraner (Käihkö 2024). Drygt tio år senare beställde Försvarsministeriet en utredning för att skapa ett nationellt veteranprogram för fredsbevarare, som fick sin början år 2013. Utifrån påföljande utredningar utvecklades krishanteringsveteranstatusen, vilket skedde i samspel med organisationer som Fredsbevararförbundet och Vammautuneet Kriisinhallintaveteraanit ry (vilket kunde översättas till Sårade Krishanteringsveteraner), en förening som fokuserar på folk som sårats i internationella insatser.

Internationella förebilder erbjöd ändå exempel på hur det kunde skapas en parallell veteranstatus, och krishanteringsveteranstatusen baserades på en helt annan lagstiftning än den för krigsveteranerna – vilket den sistnämnda gruppen också var noga med att påpeka (Sotaveteraanit 2018). Inledningsvis medförde statusen få praktiska förmåner, och den kännetecknades av ett krishanteringskort som cirka 45 000 finländare fick motta när den trädde i kraft. Kortet ger innehavaren tillgång till vissa förmåner i form av exempelvis rabatter hos diverse företag och med åren har denna lista stadigt utökats. Titeln väckte blandade känslor bland fredsbevarare även om det i stora drag ansågs som en positiv utveckling att staten i högre grad noterade arbetet. Begreppsanvändningen reflekterade naturligtvis

den rådande benämningen på verksamheten och således framstod den som främmande för många som tjänstgjort i äldre insatser. Användningen av veteranbegreppet orsakade också starka reaktioner eftersom begreppet veteran igen en gång väckte farhågor om att allmänheten skulle uppfatta det som att fredsbevarare skulle försöka likställa sig med krigsveteranerna och många fredsbevarare tog avstånd från det.

Paradoxalt nog har veteranfrågornas historiska bakgrund därmed fungerat både som en förebild och, i viss mån, även som ett hinder för utvecklandet av en veteranstatus för fredsbevarare. Krishanteringsveteranstatusen utgjorde i många anseenden en kompromiss på ett sätt som inte har behövts och varit fallet i exempelvis Danmark eller Sverige, där veteraner i första hand utgörs av personer som deltagit i internationella insatser. Likväl är debatten inte slutförd och vad veteranstatusen innebär rent praktiskt fortsätter att utvecklas. I takt med att den krigstida generationen blivit äldre, har krishanteringsveteranerna också blivit den största veterangruppen i samhället. I dagens läge har många av de äldre förbunden för krigsveteraner redan avslutat sin verksamhet eller övergått till att bli minnes- eller traditionsföreningar, vilket leder till många öppna frågor om veteranangelägenheternas framtid.

Samtidigt befinner sig också den militära krishanteringen vid ett vägskil. Under verksamhetens höjdpunkt hade Finland närapå 2 000 fredsbevarare ute i världen samtidigt, medan den aktuella siffran 2024/2025 räknas i hundratal. Medan framtiden är svår att förutspå, har trenden för deltagandet länge visat neråt. Nyligen har vissa europeiska ledare föreslagit en potentiell fredsbevarande insats i Ukraina, ifall ett vapenstillestånd skulle uppnås, men Finlands president har betonat att planerna inte är realistiska i rådande läge, och att allting oberoende måste ske på ukrainarnas villkor (Toivonen & Stenroos 2024). Dessa pågående skiften framgår också i att fredsbevararförbundet åter dryftar ett namnbyte för att i framtiden mera uttryckligen profilera sig som ett veteranförbund och för att potentiellt också kunna införliva folk som inte tjänstgjort i fredsbevarande- eller krishanteringsinsatser (Koponen 2024). En ytterligare komponent i denna debatt utgörs av Ukrainafrivilliga och deras eventuella veteranstatus, eftersom det i rådande läge skulle förutsätta en tredje parallell status. Veteranpolitiken kommer därmed fortsättningsvis vara aktuell i Finland i en lång tid framöver.

Käll- och litteraturförteckning

- Holma, Heikki (2018): *Suomen Rauhanturvaajaliitto 1968–2018*.
Helsinki: Suomen Rauhanturvaajaliitto ry.
- Honkasalo, Markku (2000): *Suomalainen Sotainvalidi*. Helsinki:
Otava.
- Jukarainen, Pirjo & Sirkku Terävä (2010): *Tasa-Arvoinen turval-
lisuus? Sukupuolten yhdenvertaisuus suomalaisessa maanpuolustus-
sessa ja kriisinhallinnassa*. Helsinki: Minerva.
- Koponen, Jarmo (2024): ”Rauhanturvaajaliitto pohtii nimenvaih-
dosta – kaikki uuden ajan veteraanit mukaan”, *YLE* 14.10.2024
<https://yle.fi/a/74-20117615> [hämtat 1.2.2025]
- Kouri, Suvi (2020): ”Naisten asema ja rooli Puolustusvoimissa”,
*Naiset Kriisejä Hallitsemassa: Päätöslauselman 1325 Kaksi Vuo-
sikymmentä*, red. Anne Mäki-Rahkola & Tiina Ehrnrooth.
Helsinki. Laajan turvallisuuden verkosto WISE ry, s. 140–153.
- Kronlund, Jarl & Valla, Juha (1996): *Suomi Rauhanturvaajana
1956–1990*. Helsinki: Puolustusministeriö.
- Käihkö, Ilmari (2024): *Sotilaan Päiväkirja. Kuinka rauhanturvaa-
minen muuttui kriisinhallinnaksi*. Helsinki: Gaudeamus.
- Liesinen, Kalle (2018): ”Rauhanturvaamisesta Kriisinhallintaan”,
Suomen Puolustusvoimat 100 Vuotta, red. Vesa Tynkkynen,
Mikko Karjalainen och Pentti Airio. Helsinki: Editia, s.
441–480.
- Nyholm, Elina (2021): *Kansainvälisen kriisinhallinnan käsitteellis-
täminen Suomessa– Millaisia kriisejä hallitaan ja miksi?* Volume
9. Helsinki: CMC Finland.
- O'Neill, John Terence & Rees, Nicholas (2005): *United Nations
Peacekeeping in the Post-Cold War Era*. New York: Routledge.
- Pesu, Jukka (2020): *Suomi, rauhanturvaaminen ja kylmä sota
1956–1990. Rauhanturvaaminen osana Suomen ulko- ja turval-
lisuuspolitiikkaa sekä YK-politiikkaa*. Turku: Turun Yliopiston
julkaisuja.
- Rauhanturvaaja (2021): ”Rauhanturvaajat muistavat kaatuneita
monin perintein”, Rauhanturvaaja 3/2021
- Roselius, Aapo (2010): *Kiista, Eheys, Unohdus: Vapaussodan
Muistaminen Suojeluskuntien Ja Veteraaniliikkeen Toiminnassa
1918–1944*. Helsinki: Suomen tiedeseura.

- Sotaveteraanit (2018): ”Suomen Rauhanturvaajaliitto 50 vuotta”, *Sotaveteraanit* 9 juli 2018. <https://sotaveteraanit.fi/suomen-rauhanturvaajaliitto-50-vuotta/> [hämtat 8.1.2025].
- Sulamaa, Kaarle (2007): *Veteraania Ei Jätetä: Suomen Sotaveteraaniliitto 1957–2007*. Helsinki: Edita.
- Toivonen, Terhi & Stenroos, Maria (2024): ”Presidentti Stubb ei innostu Ukrainan rauhanturvaoperaatiosta”, *YLE* 17.12.2024 <https://yle.fi/uutiset/lyhyesti/74-20131901> [hämtat 22.1.2025].
- Tuunainen, Pasi (2012): ”The Finnish Army at War: Operations and Soldiers, 1939–45”, *Finland in World War II: History, Memory, Interpretations*, red. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Leiden: Brill, s. 139–190.
- Uino, Ari (2014): *Sotiemme Veteraanit: Rintamalta Rakentamaan*. Helsinki: SKS.
- YLE (2011 [1956]): ”Suomen Suez-komppania (YK-komppania). 13.12.1956”, *YLE* 26 oktober 2011 <https://areena.yle.fi/1-50088925> [hämtat 3.1.2025].

Nedrustningspolitik ur ett feministiskt perspektiv

Emma Rosengren

I oktober 2000 antog Förenta nationernas säkerhetsråd enhälligt resolution 1325 om kvinnor, fred och säkerhet. Resolutionen tar avstamp i behovet av ett genusperspektiv på frågor om internationell fred och säkerhet och uppmanar stater att arbeta för att öka kvinnors deltagande, skydda kvinnor och flickor från genusbaserat våld och arbeta förebyggande för att konflikt skall undvikas. Ytterligare nio resolutioner har antagits på teman kopplade till resolution 1325. Till exempel har de riktat fokus mot sexualiserat våld i krig och konflikt och behovet av att förövare av sådana krigsbrott ställs inför rätta. Tillsammans utgör dessa resolutioner vad som idag brukar kallas för agendan för kvinnor, fred och säkerhet (United Nations Development Programme 2019).

Resolution 1325 blev startskottet för ett intensivt arbete runt om i världen. Ett stort antal regeringar har antagit handlingsplaner för implementeringen av resolutionen, och vissa stater har tagit egna initiativ i kvinnor, fred och säkerhetsagendans anda. Men hur hänger frågor om kvinnor, fred och säkerhet ihop, och vad innebär det att ha ett genusperspektiv på utrikespolitiska frågor? I den här

essän använder jag en av den svenska historiens utrikespolitiska profilfrågor – nedrustningspolitiken – för att ta mig an dessa frågor.

Nedrustningspolitik under 2000-talet

Historiskt har den globala ojämlikheten mellan män och kvinnor präglat den internationella diplomatin i form av en oproportionerlig närvaro av män. Detta har varit särskilt påfallande inom områden som historiskt kopplats samman med män och maskulinitet, såsom säkerhet, vapenkontroll och nedrustning. Exempelvis var 76% av ledarna för diplomatiska delegationer i större nedrustningspolitiska organ män år 2018 (Dall'Arche 2020). Under det kalla kriget satt mellan 93 och 96% män på sådana poster (Rosengren 2020).

Vapen har också kopplats samman med män och maskulinitet. Den allmänna värnplikten för män i Sverige under 1900-talet har beskrivits som platsen där pojkar blir män (Sundevall 2011), och en stor majoritet av innehavare av vapen i världen är män (Farr, Myrntinen och Schnabel 2009). Som den här essän visar har olika vapenkategorier också varierande konsekvenser för män och kvinnor. Trots detta har avtal som reglerar vapen historiskt bortsett från genusdimensioner av nedrustningspolitiska frågor. Efter antagandet av resolution 1325 har detta börjat förändras.

Under 2000-talet har den internationella humanitära rätten tagit en alltmer central roll i frågor om nedrustning och vapenkontroll (Garcia 2011). Konventionen mot klustervapen från 2008 (United Nations 2008), det internationella vapenhandelsavtalet från 2013 (United Nations 2013) och det internationella kärnvapenförbudet från 2017 (United Nations 2017) är exempel på avtal som har satt ett humanitärt perspektiv i centrum. Dessa avtal tar avstamp i resolution 1325. Alla dessa avtal är resultat av nära samarbete mellan organisationer i det civila samhället och vänligt inställda stater som på olika sätt har agerat som normskapare i det internationella systemet.

Den första gången resolution 1325 åberopades i ett nedrustningspolitiskt avtal var i konventionen mot klustervapen (United Nations 2008). Klustervapen kan beskrivas som en samling av explosiva substridsdelar, alltså en större projektil som består av ett antal mindre bombliknande föremål som sprids över ett större område för att åstadkomma en utspridd verkansgrad. Ett av problemen med klustervapen, vilket ligger till grund för den humanitära dimensionen av dessa vapen, är att de kännetecknas av ett stort antal blindgångare. Dessa blindgångare är bomber som inte exploderar utan blir kvar i området där de har fällts. Även om den avsedda måltavlan var en annan är en stor majoritet av de som drabbas civila (Arms Control Association 2023). Användningen av klustervapen i Ukraina är ett samtida exempel på hur landområden kontamineras av dessa vapen.

Klustervapnens konsekvenser skiljer sig åt beroende på samhällsliga positioner såsom ålder och genus. Även om män och pojkar löper störst risk att dö eller bli skadade av klustervapen på grund av deras sociala och ekonomiska roller i samhällen, blir kvinnor och flickor ofta indirekta offer för klustervapen. På grund av sociala förväntningar kring kvinnors omvårdande roller blir det upp till dem att ta hand om de som har fallit offer för klustervapnens verkningar. I fattiga områden är det ofta just flickor som får avsluta sin skolgång eller som gifts bort för att hantera de ekonomiska konsekvenserna av att en manlig familjeförsörjare har blivit skadad (United Nations Institute for Disarmament Research 2022).

På samma gång drabbas flickor och kvinnor även direkt av klustervapnens närvaro. I Ukraina dödade klustervapen både barn och vuxna civila som hade sökt skydd i en förskola kort efter att Ryssland hade startat sin fullskaliga invasion (Amnesty International 2022). Erfarenheter från drabbade områden visar att barn som hittar odetonerade bomber i tron om att det är leksaker tar med dem hem med förödande konsekvenser för dem som vistas i hemmet, vilket ofta är kvinnor och barn. Eftersom det oftast är män som beslutar om insatser kring röjning av blindgångare tenderar platser där kvinnor vistas att inte ingå i sådana insatser. Stigmatisering av skadade kvinnor och begränsad tillgång till sjuk-

vård för kvinnor bidrar till ökad utsatthet (United Nations Institute for Disarmament Research 2022). Med anledning av detta hänvisar klustervapenkonventionen till resolution 1325 och behovet av just ålder- och genusanpassat stöd till klustervapnens offer, inklusive social och ekonomisk inkludering. Även om texten i konventionen är kortfattad och inte belyser alla genusdimensioner av klustervapen är detta första gången som liknande språk inkluderas i ett nedrustningspolitiskt avtal.

Vapenhandel

Genom klustervapenkonventionen fick det internationella samfundet upp ögonen för genusperspektivets relevans i frågor rörande nedrustning. När det internationella vapenhandelsavtalet (United Nations 2013) förhandlades fram var frågor om genus ett centralt tema i överläggningarna. Den internationella handeln med vapen har länge varit mindre reglerad än handeln med bananer (Oxfam 2012), något som kan tyckas vara förvånande med tanke på konsekvenserna av en oreglerad vapenhandel. Detta gäller inte minst handeln med det som brukar kallas för små och lätta vapen, alltså de vapen som kan hanteras av en eller två personer. Små vapen är exempelvis pistoler, revolverar och mindre maskingevär, medan lätta vapen är något större, såsom granatgevär och pansarvärnsvapen. Med tanke på att detta är de mest använda vapnen i krig och konflikter, och med tanke på deras dödliga konsekvenser i både krig och fred, kallas de ibland för de riktiga massförstörelsevapnen.

Liksom klustervapen har vapen som omfattas av det internationella vapenhandelsavtalet viktiga genusdimensioner, inte minst små och lätta vapen. Även om en majoritet av det väpnade våldet drabbar män har det en oproportionerlig påverkan på kvinnors liv. Lätta vapen används för att hota och mörda kvinnor, för att genomföra sexualiserat våld mot både kvinnor och män, och för att hindra kvinnor från att lämna våldsamma förhållanden. Medan män löper störst risk att drabbas av dessa vapen på gatan eller på slagfältet drabbas kvinnor till störst del i sitt eget hem. Förövaren är ofta någon hon känner, såsom en partner eller en nära familjemedlem. Forskningen visar också att en hög tillgång på

vapen i samhällen ökar risken för dödlig utgång av våld i hemmet. Vidare är en majoritet av de som medverkar i produktionen av och handeln med vapen män och män utgör en klar majoritet av köparna. Kulturella praktiker bidrar därtill till att återskapa kopplingar mellan män, maskulinitet och vapen. (Farr, Myrntinen och Schnabel 2009).

När det internationella vapenhandelsavtalet förhandlades fram var det inte självklart vilka vapen som skulle ingå. Eftersom små och lätta vapen drabbar civila i hög utsträckning sågs det som en stor framgång att denna vapenkategori inkluderades i avtalet. Det är också sådana vapen som används för att genomföra sexualiserat våld mot såväl män som kvinnor i krig och konflikt. I vapenhandelsavtalets inledning belyses att kvinnor och barn drabbas särskilt av krig och konflikter. I den operativa delen av avtalstexten åläggs statsparterna att utvärdera risken för att exporten av de konventionella vapen som ingår i avtalet kan användas för att genomföra allvarliga fall av genusbaserat våld eller allvarligt våld mot kvinnor och barn.

Kärnvapen

Slutligen har kvinnor, fred och säkerhetsagendan även nått den vapenkategori som har dominerat nedrustningspolitiska samtal alltsedan de japanska städerna Hiroshima och Nagasaki ödelades genom USA:s bombningar 1945 – kärnvapen. Även om icke-spridningsfördraget om kärnvapen från 1968 förbjuder spridning av kärnvapen till ytterligare stater än de som vid avtalets undertecknande redan hade dem, nämligen de permanenta medlemmarna i Förenta nationernas säkerhetsråd, och ålägger kärnvapenstaterna att förhandla om nedrustning, präglas internationella relationer alltjämt av kärnvapnens närvaro. Rädslan för att ledare som Vladimir Putin ska använda kärnvapen för att vinna sitt orättfärdiga krig i Ukraina eller för att kärnvapen ska avfyras av misstag, är ett stående inslag i samtida medierapportering. Om så skulle ske skulle vi möta förödande konsekvenser kopplade till klimat, radioaktiva verkningar och politisk instabilitet.

Även kärnvapen har viktiga genusdimensioner. När kärnvapen används, oavsett om det sker genom bombning eller genom provsprängningar, utsöndras radioaktivt avfall som lagras i människors kroppar. Den medicinska forskningen har visat att en högre andel kvinnor än män som utsätts för kärnvapenprov och sprängningar drabbas av cancer. Forskningen visar också att kvinnors reproduktiva förmågor påverkas av kärnvapen. På samma gång bidrar samhälleliga kopplingar mellan maskulinitet, makt och kärnvapeninnehav till att dessa vapen blir eftertraktade, vilket historiskt har försvårat nedrustningspolitiska ambitioner (Utrikespolitiska institutet, 2023.)

I juli 2017 antog en majoritet av Förenta nationernas medlemsstater ett avtal som förbjuder kärnvapen (United Nations 2017). I avtalstexten belyses kärnvapnens särskilda konsekvenser för kvinnor och flickor, och behovet av kvinnors deltagande i arbete för fred, säkerhet och kärnvapennedrustning. Liksom klustervapenkonventionen ålägger kärnvapenkonventionen parterna att erbjuda ålders- och genusanpassat stöd till drabbade. Dock har ingen av de befintliga kärnvapenstaterna anslutit sig till avtalet. Även om de som förespråkar avtalet pekar på dess normativa konsekvenser även för stater som inte är anslutna menar dess motståndare att avtalet förblir tandlöst så länge kärnvapenstaterna inte deltar.

Avslutande reflektioner

Att anlägga ett feministiskt perspektiv på globala frågor innebär att ta sig an frågor om makt. I den här essän har jag använt integreringen av säkerhetsrådets resolution 1325 i den nedrustningspolitiska sfären för att belysa hur frågor om genus, vapen och nedrustning hänger ihop, och hur policyarbetet med detta har tagit form över tid. Även om ovanstående nedrustningspolitiska avtal visar hur genusperspektivet har fått spridning i det internationella samfundets arbete med säkerhetspolitiska frågor kvarstår en rad problem.

Ett gemensamt problem för alla ovanstående avtal är att de inte har universell anslutning, alltså att inte alla stater förbundit sig till att följa dem. Varken Ryssland eller USA har skrivit under klustervapenkonventionen eller det internationella vapenhandelsavtalet

och ingen av kärnvapenstaterna har skrivit under kärnvapenförbudet. Sverige har anslutit sig till såväl klustervapenkonventionen som vapenhandelsavtalet, men inte kärnvapenförbudet. Finland har enbart skrivit under vapenhandelsavtalet. På samma gång är ovanstående nedrustningsavtal exempel på hur normer kring kvinnor, fred och säkerhet har tagit sig in i diplomatiska rum som historiskt har varit stängda för såväl kvinnor som genusperspektiv, det vill säga nedrustningsdiplomatien.

I den feministiska debatten råder oenighet om huruvida resolution 1325 och dess implementering är en framgång. Resolutionen baseras i mångt och mycket på en binär logik kring kön och på antaganden om kvinnor som offer och män som förövare. Detta återskapar på olika sätt genusbaserade antaganden om skillnad. På samma gång lyfts resolutionen fram som ett sätt att krossa glastaket i det område som kanske mer än andra historiskt har präglats av män och maskulinitet, nämligen säkerhet. Hur den framtida implementeringen av resolution 1325 och ovanstående nedrustningspolitiska avtal kommer se ut avgörs av vad vi gör den till.

~

Den här essän är en förkortad version av kapitlet:

Rosengren Emma (2024): "Nedrustningspolitik ur ett feministiskt perspektiv", red. Anders Linderöth, *Oroster: förr och nu*. Karlskrona: Marinmuseum, s. 114–130.

Referenser

- Amnesty International (2022): *Klusterbomber dödade barn och två vuxna civila som sökt skydd i förskola i Ukraina*. <https://www.amnesty.se/aktuellt/klusterbomber-dodade-barn-och-tva-vuxna-civila-som-sokt-skydd-i-forskola-i-ukraina/> [hämtat 5.1.2025].
- Arms Control Association (2023): *Cluster Munitions at a Glance*. <https://www.armscontrol.org/factsheets/cluster-munitions-glance> [hämtat 5.1.2025].
- Dall'Arche, Federica (2020): "The Case for Gender Balance in Arms Control, Non-Proliferation and Disarmament Negotiations", *EU Non-Proliferation and Disarmament Papers* 71.
- Farr Vanessa, Myrntinen Henri och Schnabel Albrecht (2009): *Sexed Pistols. The Gendered Impacts of Small Arms and Light Weapons*. Hong Kong: United Nations University Press.
- Garcia Denice (2011): *Disarmament diplomacy and human security. Regimes, norms and moral progress in international relations*. London: Routledge.
- Oxfam (2012): *What's the deal with bananas and the global arms trade?* <https://politicsofpoverty.oxfamamerica.org/comparing-bananas-to-the-global-arms-trade/> [hämtat 5.1.2025].
- Rosengren Emma (2020): *Gendering nuclear disarmament: identity and disarmament in Sweden during the Cold War*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Rosengren Emma (2024): "Nedrustningspolitik ur ett feministiskt perspektiv", *Oroster: förr och nu*, red. Anders Linderöth. Karlskrona: Marinmuseum, s. 114–130.
- Sundevall Fia (2011): *Det sista manliga yrkesmonopolet: genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- United Nations (2013): *Arms Trade Treaty*. <https://thearmstradetre-ty.org/treaty-text.html?templateId=209884> [hämtat 5.1.2025].
- United Nations (2008): *Cluster Munition Convention*. <https://www.clusterconvention.org/the-convention/convention-text/> [hämtat 5.1.2025].
- United Nations (2017): *Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons*. <http://undocs.org/A/CONF.229/2017/8> [hämtat 5.1.2025].

- United Nations Development Programme (2019): *A Global Handbook. Parliaments as Partners Supporting the Women, Peace and Security Agenda*. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/Parliament_as_partners_supporting_the_Women_Peace_and_Security_Agenda_-_A_Global_Handbook.pdf [hämtat 5.1.2025].
- United Nations Institute for Disarmament Research (2022): *Gender and diversity in the Convention on cluster munitions CCM 2022*. <https://unidir.org/publication/gender-and-diversity-in-the-convention-on-cluster-munitions-ccm/> [hämtat 5.1.2025].
- Utrikespolitiska institutet (2023): *Vad har kärnvapen med genus att göra?* <https://www.youtube.com/watch?v=oFGpi19Cjgc> [hämtat 5.1.2025].

Fågelbärj och fredsvännerna i Österbotten

Niclas Mossberg

Prolog

I samband med att jag bedrev arkivforskning på Sveriges Riksarkiv i Stockholm om militant kommunistisk antifascism i Tyskland och Norden under mellankrigstiden, lade jag märke till en promemoria i arkivet för Statens polisbyrå för övervakning av utlänningar i riket.

Promemorian var daterad den 2 mars 1933 och gällde folkskolläraren Erik Viljam Fågelbärj. Förutom att den innehöll en lista med närmare 40 platser runt om i Sverige, som han hade besökt under år 1932, hänvisades till två artiklar i *Falu Länsstidning*, den 4 och 7 november 1929. I artiklarna ondgjorde sig tidningen över den finske medborgarens pacifistiska turné i Dalarna under parollen ”Hatten av för krigstjänstvägrarna”.

Under sommaren 2022 var jag därefter anställd som forskningsassistent vid Åbo Akademi inom ramen för forskningsprojektet *Den finlandssvenska antifascismen* med finansiering från Svenska Litteratursällskapet i Finland. Denna sommar fick jag möjligheten att bekanta mig närmare med inte endast Fågelbärj utan även hans

vänner inom den finlandssvenska freds rörelsen i Österbotten under mellankrigstiden och andra världskriget.

Såsom historikern Aleks I. Huhta (2022) framhåller i en artikel om bondesocialisten Karl J. Wenman har agrar- och vänsterradikalismen i Österbotten under 1930-talet och krigsåren väckt relativt lite uppmärksamhet bland finländska arbetarhistoriker. Han påpekar dock att historiker vid särskilt Åbo Akademi under senare år har börjat studera den finlandssvenska arbetarrörelsens till stora delar okända historia inklusive dess ideologi, transnationella nätverk och betydelse för nordisk antifascism.

Fågelbärj i Munsala

Huhta nämner Fågelbärj som en populär kandidat för Finlands Fredsförbund på listan för Demokratiska förbundet för Finlands folk i riksdagsvalet 1945. I övrigt saknades det länge enskilda biografiska studier om Fågelbärj. Alldeles nyligen har dock Mattias Holm skrivit en magisteravhandling i nordisk historia som utforskar Fågelbärjs konstnärliga verk och deras kontext inom den finlandssvenska vänsterrörelsen och Munsalaradikalismen (2024).

Fågelbärj omnämns dessförinnan i en doktorsavhandling om Munsalaradikalismen (1992) av statsvetaren Dennis Rundt som uppmärksammar den finlandssvenske radikalpacifisten och nykterhetsmannen från Fågels hemman i byn Hirvlax. Fågelbärj som hade en bakgrund inom det socialdemokratiska ungdomsförbundet bedrev föredragsturnéer i både Sverige, Norge och Finland på uppdrag av Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen omkring år 1930.

Fågelbärj omnämns även i historikern Johanna Bonäs doktorsavhandling om Lapporörelsen (2012). Hon beskriver honom som freds rörelsens ledare i Munsala och nämner att han visade fredsfilm under sina resor. Filmen visades på en del orter i södra Finland medan biograferna i Österbotten vägrade upplåta sina salonger för hans föreställningar. Av *Falu Läns tidning* framgår att det handlade om den så kallade skräckfilmen *Krigets verkliga ansikte* (1929) som bestod av reportagebilder från första världskriget.

Porträttfotografi av E. V. Fågelbärj. Ingår i Nelly Fågelbärjs privata samling, upphovsrätt: Henrik Fågelbärj, Stina Mellberg, Solvej Fågelbärj-Hannula och Greger Fågelberg. Nelly Fågelbärj (1907-2007) lämnade inte några restriktioner angående materialet hon vårdat.

Bonäs (2012) nämner även Alwar Sundell som var en annan av förgrundsgestalterna inom freds rörelsen i Österbotten och en mycket stark kritiker av Lapporörelsen. Sundell var pastor för baptist församlingen i Yttermark och ordförande i den lokala nykterhets föreningen. Enligt Bonäs fanns det ett klart samband mellan baptismen, nykterheten och freds rörelsen i både Yttermark och Munsala.

Bonäs beskriver vidare hur Sundell var god vän med Edvin Stenwall som var kaplan i den evangelisk-lutherska kyrkan i Närpes. Stenwall var en av medgrundarna till Närpes fredsvänner. Han var också redaktör och ansvarig utgivare för *Frid på jorden* som var ett organ för fred och kristet samhällsliv. Under Lappoåren klarade sig Stenwall tre gånger från att bli skjutsad. I sina memoarer *Frid på jorden* (1976) beskriver han hur hans avhandling *Stat och moral i kristen belysning* (1942) var ”en skarp vidräkning med nationalsocialismen”. År 1968 utsågs Stenwall till teologie hedersdoktor vid Åbo Akademi.

Den tveeggade väckelsen

Bonäs ställer därutöver den viktiga och intressanta frågan om Lapporörelsen kan förstås som en konservativ reaktion mot frireligiositeten i trakterna kring Närpes. Frågan knyter an till historikern Anthony F. Upton (1973) beskrivning av hur Lapporörelsen bestod av pietism, fanatiska lutheraner och extremnationalister med en tradition av politiskt våld.

Statsvetaren Lauri Karvonen (1985) hänvisar i sin tur till studier på mikronivå som visar att de pietistiskt dominerade byarna vid Lappo å och Kyro älv, ungefär 80 kilometer inåt landet, anslöt sig till Lapporörelsen, medan fascismen hade en mindre framgång i de frikyrkliga och traditionellt statskyrkliga trakterna. Enligt Karvonen tilltalades den pietistiska väckelsen av Lapporörelsens starka betoning på religionens roll för fosterländskheten.

Ett annat tema inom den tidigare forskningen där religionen spelade en betydande roll är hänvisningarna till Lappomännens glödande antikommunism. Upton beskriver således hur Lappomännen såg bolsjevismen som djävulens påfund för att framtvunga de troendes avfall från korset. Beskrivningen av de österbottniska böndernas blinda hat mot kommunismen återfinns redan i den samtida svenska pressen.

Av en notis i *Svenska Dagbladet* den 15 juni 1930 framgår att tidningen förvånades av den starka religiösa tonen i Lappo som sedan länge varit ett centrum för den finska pietismen. En betingelse var bolsjevikernas gudsförnekelse och religionsförföljelserna i Sovjetryssland. Andra förutsättningar var de inhemska kommunisternas landsförrädiska förbindelser med Moskva och minnena från det röda upproret 1918. Enligt notisen handlade det i hög grad om jordbrukets kollektivisering som skildrades av Aleksander Dovzjenko i filmen *Jorden* (1930).

Bonäs utvecklar temat då hon beskriver hur Lappomännen även anklagade anhängarna till fredsrörelsen för ofosterländsk verksamhet och stämplade dem som kommunister. Det gällde både Stenwall, ledaren för fredsrörelsen i Närpes, och Sundell i Yttermark där frikyrkorna brännmärktes som socialistiska. Stenwall var dock riksdagsledamot för Svenska folkpartiet, åren 1936 till 1938, och sedan kommunfullmäktiges ordförande i Närpes efter krigsslutet.

Det pietistiska arvet

I den tänkvärda artikeln "Lika från som from" (2002) problematiserar historiker Nils-Erik Villstrand det pietistiska väckelsearvet. Det vill säga förnyelserörelsen som uppstod inom den tyska lutherdomen, med betoning på plikt, trohet och gudsfruktan i enlighet med den romerska dygden *Pietas*. En sträng och traditionellt sett kulturfientlig lära om människans syndfullhet som skildrats av Aki Kaurismäki i filmen *Juba* (1999).

För att förstå baptismen i den lilla byn Purmo i Pedersöre socken som social protest beskriver Villstrand hur den först hade

formulerats av pietismen som hade ifrågasatt kyrkans ensamrätt att tolka Bibeln. Baptismen fann däremot sin egen väg i sitt brott med inte bara den lutherska ortodoxin utan också den pietistiska väckelsen som benämndes *körttiläisyys* på finska efter anhängarnas svarta klädsel med ett veck på ryggen.

Villstrand beskriver hur pietismens ifrågasättande av kyrkan vidareutvecklades av baptismen som även inbegrep en kritik av Lapporörelsen. Kyrkohistoriskt knyter pietismen an till den reformerta grenen inom protestantismen. Mer specifikt kalvinismen, med sin teologiska utgångspunkt i Jean Calvin, som slår fast att Gud valt ut somliga till frälsning och andra till förtappelse. Detta är en tradition som även ligger till grund för den kristna högern i USA.

Radikalpietistismen kom däremot att förespråka den fria viljan och betona att frälsningen sker i samverkan mellan Gud och människan. I Jacobus Arminius efterföljd kom den att avvisa synoden i Dordrecht år 1619 och förkasta den dubbla predestinationen. I USA låg den till grund för den kristna vänstern med företrädare som baptistpastorerna Martin Luther King och Jesse Jackson.

Det populistiska arvet

För att förstå och förklara det politiska landskapet i Österbotten kan det också vara fruktbart att knyta an till fenomenet populism som är ett brett forskningsfält inom historia, sociologi och statskunskap. I *Populisterna: en berättelse från folkets århundrade* (2000) frammanar journalisten, essäisten och författaren Per Wirtén bilden av en "småborgerlig idévärld" som föll tillbaka på enkla egendomsägare som hantverkare, småbönder och butiksägare.

Wirtén beskriver hur det hos dem fanns ett ägande och en privategendom som innebar en värdighet och kontroll över det egna livet som låg till grund för den viktiga självtilliten. Enligt Wirtén fanns det därför en djup misstänksamhet mot all form av maktkoncentration, såväl till storbolagen som till staten. Samtidigt som den populistiska idétraditionen kunde framstå som mycket radikal fanns det konservativa drag och på många håll en blind rädsla för socialismen.

I slutet av sommaren 2022 fick jag möjlighet att genomföra en forskningsresa till Finland. Först bedrev jag arkivforskning i handskriftssamlingen vid Åbo Akademis bibliotek. Jag noterade att Edvin Stenvalls samling innehöll allt från dagböcker och övrig Biografica till predikningar och 35 volymer brev som förstås var alldeles för mycket att gå igenom.

Jag fokuserade i stället på breven från Erik Viljam Fågelbärj, som enligt hans dotter Stina, brukade signeras med "Färj-Erik". Det fanns ingen explicit samling men däremot brev till bland annat José Fredenstjärna i Billnäs och Alfred Huldén i Monå. Fredenstjärna, född Josefina Fagerholm, var grundskollärare, fredsaktivist och författare till sångboken *Fredsacklan*. Det fanns även brev från hans fru Nelly Fågelbärj till José Fredenstjärna.

När jag kom fram till Vasa träffade jag Nellys son Henrik och hans livskamrat Tove från Norge. Jag blev bjuden på lunch och fick en fantastisk guidetur. Under bilfärden såg vi på Evert Huldéns minnessten i Monå och stannade vid Zacharias Topelius barndomshem i Kuddnäs. I solskenet besökte vi också Juthbacka-marknaden i Nykarleby där jag köpte fyra små Muminmuggar och framåt kvällen blev vi bjudna på fika av Henriks syster Solvej i Hirvlax. Det visade sig att hon förvarade moderns privata samling med ett tjugotal pärmar som innehöll allt från tidningsklipp och fotografier till dikter och teckningar av deras far.

Mångkonstnären

Faderns kvalitéer framgår även av ett brev som han skrev till Fredenstjärna den 14 april 1939 för att be om ett intyg för att söka en tjänst som resetalare och skribent för Kooperationen. Under hela sitt liv hade han varit aktiv inom folkrörelserna där han haft en rad olika uppgifter. Han hade varit ordförande för Arbetarnas Nykterhetsförbund och redigerade dess skrifter. Dessförinnan hade han varit ordförande för Munsalas fredsförening.

Under sina talarturnéer hade han använt sig av både ljusbilder och talfilm och var kapabel att sköta maskineriet. Han hade övat

in teaterpjäser och gjort turnéer med *Arbetarens hustru* av Minna Canth och *S.O.S.* av Hagar Olsson. Han hade lett talkörer, sångarlag och folkdanslag och varit ledare för studiecirkelar och barnnykterhetsföreningar. På egen bekostnad hade han också rest till Genève och studerat vid Nordiska Folkhögskolan.

I ett brev till Fredenstjärna, den 9 november 1931, skrev Fågelbärj i sin tur att han skulle ta med sig sina dikter och dramatiska alster för ombearbetning under en resa till Norge över julen. Han skulle även ta med sig målarskrinet. Den konstnärliga ädran återfinns hos dottern, Nykarlebykonstnären Solvej Fågelbärj-Hannula, medan Henrik kom att arbeta som frilansare på YLE Österbotten, förman på Vasa flygplats för Finnair och auktoriserad turistguide. Frun drev i sin tur en kiosk i Hirvlax som var en viktig samlingspunkt för folket i Munsala.

Munsalasocialisten

I samband med att fadern sökte en tjänst som lärare i Hirvlax redogjorde han för sina politiska övertygelser i ett brev till folksko-leinspektören dr. Johannes Qvist i Nykarleby. En kopia av brevet från den 28 april 1933 återfinns i Alfred Huldéns samling. I det skriver Fågelbärj att han aldrig hade varit någon partipolitiker och att han knappast skulle bli det heller. Den socialism som han bekände sig till var mera ”en ideell humanistisk social uppfattning”. Med andra ord kännetecknet för Munsalasocialismen.

Fågelbärj skriver vidare att han under sina resor hade diskuterat med folk från alla möjliga politiska läger men att han alltid tagit avstånd från ”den rena klasslinjen” som inte gav utrymme för individuell tanke och handling. Han höll på ”den fria personlighetens rätt att fritt göra sig gällande”. Att understödja socialdemokratien ansåg han vara det enda som varje sann vän av demokrati och folkupplysning var tvungen att göra. Inom det socialdemokratiska partiet såg han det bästa bålverket för den folkliga kulturen och folkets frihet.

I samband med att Fågelbärj sökte lärartjänsten i Hirvlax skrev han även ett brev till Alfred Huldén, lektor i historia vid Nykarleby seminarium, undertecknat samma datum (28/4-1933)

som det tidigare nämnda brevet till folkskoleinspektören Qvist. I brevet nämnde han att det hade "glunkats" om hans föredrag i Åbo. Frågan hade gällt konfessionell eller konfessionslös religionsundervisning. Det hade dock uppstått ryktesspridning om hans politiska åsikter och han bad därför Huldén att lägga ett ord för honom och dementera de falska uppgifterna.

Fågelbärj skrev vidare att han fått uppmaningar från alla kringliggande byar att söka tjänsten. Idékämpen Isak Sikström hade sagt att det handlade om simpel avundsjuka om han återigen blev förbigången medan Evert Huldén hade sagt att det vore ren skandal om de inte valde honom. Själv hade han däremot inte några egentliga förhoppningar om att få tjänsten i sin gamla hemby. Gubbarna i direktionen hade sina egna gunstlingar som skulle fram på bekostnad av pedagogiska och sakliga principer. De visade föga förståelse för Fågelbärjs kvalitéer varpå han konstaterade: ingen blir profet i fäderneslandet.

I ett brev till Fredenstjärna, den 4 maj 1932, hade Fågelbärj dessförinnan klandrat Svenska freds- och skiljedomsföreningen som trots upprepade kravbrev ej betalat ut pengarna de var skyldig honom. De ekonomiska bekymren hade gjort tillvaron odräglig. I detta avseende kunde han aldrig försonas med dem. Den storstiliga gåvan från Billnäs fredsörening hade därför verkligen varit en uppmuntran under det eländiga livet i Genève. På den tiden hade hans tro på människornas litenhet och småsinthet varit rätt stark.

Fågelbärjs drömmresa

Men Fågelbärj grät inte över de uteblivna arvodena och tjänsterna. Han ville inte tala om den snö som föll i fjol. Redan den 9 november 1931 skrev han till Fredenstjärna att det var en tjusning att leva. Han var en fritänkare med tusen planer i hjärnan. Brevet skrev han under en tågresa på väg söderut till Helsingfors. Han skulle ut på en ny fredsresa och förevisa talfilmen *Männen vid fronten* (1930) med Gösta Ekman som berättarröst. Fågelbärj längtade bort och han skulle vara borta länge. Kanske flera år tillade han.

Fågelbärjs närmaste mål var gamla England när han var klar i Sverige. Han skulle sedan resa genom Europa och försöka komma

fram till Moskva och se vad "farbror Stalin" hade gjort för underverk. Om pengarna räckte till ville han också resa omkring Medelhavet och besöka Spanien, Afrika, Egypten och Palestina. Även Indien hägrade men han vågade inte hoppas på mera. Troligtvis skulle det bara bli en tiondel men det skulle bli en trevlig och äventyrlig resa.

Pass för E.V. Fågelbärj. Munsala. Finland, tuschteckning av Erik Viljam Fågelbärj. Ingår i Nelly Fågelbärjs privata samling, upphovsrätt: Henrik Fågelbärj, Stina Mellberg, Solvej Fågelbärj-Hannula och Greger Fågelberg. Nelly Fågelbärj (1907-2007) lämnade inte några restriktioner angående materialet hon vårdat.

Brudgum i fängelset

Enligt Henrik kom aldrig fadern till Moskva. I ett brev till Fredenstjärna den 28 maj 1942 skrev i stället Nelly att maken hade blivit anhållen av statspolisen den 5 maj. De hade tagit med sig hans papper, brev och skrifter. Han satt i Vasa länsfängelse. Förhören var slutförda men något åtal hade de ännu inte hört av.

Enligt Nelly hade hennes man inte sysslat med någon politisk verksamhet de senaste åren. Hon gissade att det handlade om hans arbete för freden och mot dödsstraffet. Hon hade tagit det med jämnmod och det hade också han gjort. Han fick skriva brev och ta emot besök av både syskonen och Nelly. Bara två dagar efter arresteringen hade paret Fågelbärj planerat vigsel. De höll sitt löfte till varandra och den 19 maj 1942 ägde vigseln rum i fängelset.

I ett brev till Fredenstjärna den 31 juli 1942 tackade Nelly för lyckönskningarna. Både hon och maken hoppades på att det som hade börjat i nöd skulle fortsätta i lust. Tills vidare var alltjämt som förut. Något åtal hade det inte blivit. Däremot hade maken blivit deporterad till reservfängelset i Kjulo. Enligt Nelly hade det varit en orimlighet att placera hyggliga medborgare i skyddshäkte på obestämd tid i normala tider. Hon oroade sig allra mest för smittosamma sjukdomar och det tunga arbetet som i högsta grad var skadligt för hälsan. I breven från maken kunde hon även läsa att han inte hade det så bra.

Sundells personarkiv

Under vistelsen besökte jag även gamla landsarkivet i Vasa, numera Riksarkivet, där jag tog del av Samuel Alwar Sundells personarkiv. Med sina nio hyllmeter var det ett förhållandevis stort arkiv som innehöll handlingar mellan åren 1912 och 1989. I fokus för arkivforskningen stod samlingen med utgående brev i fyra delar.

Samlingen innehöll ett brev från den 23 januari 1986 till Anders Nyström i Morö där Sundell underströk att hans fredsovertygelse inte var någon "gottköpsvana". Han hade blivit utsatt för tortyr, dödshot och varit redo att ge livet för sin kristusefterföljelse. På grund av övertygelsen om att krig och militarism inte hade något

att göra med Jesu bud och kärlekslära anslöt han sig år 1929 till Finlands Fredsförbund, som då var en förening inom Nationernas Förbund, där hans vän Edvin Stenwall var ordförande.

I ett brev till Helvi Vilkmán i Vanda från den 2 september 1987 nämnde Sundell att han blev övertygad pacifist i samband med hans teologiska studier i Sverige och senare USA. Sundell fick där en ny syn på kriget som ondskans furste och som Kristi efterföljare kunde han inte tänka sig att ta till vapen för att släcka människoliv.

På grund av hans åsikter kom Sundell att hamna på straffkompani under vinterkriget. Där blev han god vän med frikyrkliga och Jehovas vittnen. Då han betraktades som något av en ledare för vapenvägrarna blev han utsatt för misshandel och tortyr. Han kunde därmed ha blivit ett offer för Kristusefterföljelsen men Herren hade gett honom kraft när han stod inför revolvern och hotad att bli skjuten om han inte tog till vapen.

Under fortsättningskriget blev han sedan dömd till sju månaders fängelse vid Ladogakusten för sin vapenvägran. Vid tidpunkten arbetade han på ett sjukhus och kom att beviljas uppskov på avtjänandet av straffet efter en begäran utan hans vetskap från sjukhusledningen. När sedan fredsslutet kom blev han benådad. Under hans tid som riksdagsman för Svenska folkpartiet, på 1950- och 1960-talen, blev han därefter utsedd till medlem av Finlands delegation vid Förenta nationerna. Han beskrev Förenta nationerna som ett mänskligt försök att arbeta för fred och hjälp för den lidande tredje världen i väntan på förvekligandet av Gudsrike tanken.

Fågelbärjs SÄPO-akt

En ljummen fredagskväll i Vasa den 19 augusti 2022 vidarebefordrade jag sedan ett e-post med E. V. Fågelbärjs personakt från den svenska säkerhetspolisens arkiv till sonen Henrik som jag under dagen hade fått från Riksarkivet i Stockholm. Redan före resan till Finland hade jag skickat promemorian från Statens polisbyrå med e-post (den 10 augusti 2022) till Henrik som samma dag svarade att han tyckte det var intressant att se hur Storebror hade övervakat redan på den tiden och dessutom i Sverige. Själv hade han fått läsa mappen på cirka 840 sidor på Riksarkivet i Helsingfors

som Anna-Lisa Sahlström hade lånat till landsarkivet i Vasa då hon behövde bakgrundsmaterial till boken *Regina* (1998) om hans mamma Nelly.

Tidigare på dagen hade jag själv lånat en cykel på hotellet och färdats genom den vackra Metviksparken till Vasa arbetarmuseum. De både sevärda och lärorika utställningarna gav mig bilden av en gammal textilstad som i mångt och mycket påminner om Borås. Jag köpte också ett vykort till mormor som under många år jobbade på Garnboden i Trollhättan. På kvällskvisten tog jag sedan en öl på den irländska puben mittemot hotellet och började med stort intresse gå igenom Fågelbärjs SÄPO-akt på sammanlagt elva sidor.

Den bestod av två promemorior, ett mycket intressant brev och de två nämnda artiklarna från *Falu Länsstidning*. Jag noterade bland annat att det enligt promemorian från den 13 november 1929 inte gick att finna någon finländare vid namn "Fogelberg" i polisbyråns register som for omkring på den svenska landsbygden och höll fredsföredrag. Däremot fanns folkskolläraren "Eric Viljam Fågelberg" upptagen i poliseringsregistret.

På webbplatsen Nykarlebyvyer berättar för övrigt hans dotter Stina Mellberg historien om stavningen på efternamnet. När pappan gick på Nykarleby seminarium hette han först Fogel. Vid ett tillfälle hade dock modersmålsläraren, som inte tyckte om att han skrev så långa uppsatser, noterat att han hade stavat "bärg" med bokstaven "ä" och sagt något hånfullt om det inför klassen. Då hade hennes pappa stigit upp och svarat: "Från och med nu heter jag FågelBÄRJ!" Enligt Stina var det alltså en felstavning med rätta. I akten fanns också en konfidentiell promemoria, från den 7 april 1933, där Landsfiskalen Carl Lindell i Skärkinds distrikt utanför Norrköping beskrev Fågelbärj som en synnerligen "självsvåldig" och "besvärlig" person att ha att göra med. Under vistelsen på orten hade han uppträtt "nonchalant" beträffande lagar och förordningar och landsfiskalen ville inte att "Stålbärj" uppehöll sig i hans distrikt. Således hade Fågelbärj delgivits stämning för att han hade arrangerat filmföreställning utan att invänta tillstånd. Efter att ett par kända personer uppträtt till hans försvar hade dock landsfiskalen låtit nåd gå före rätt.

Den hemliga texten

Vad gäller det nämnda brevet i Fågelbärjs personakt framgår i sin tur att det hade gått med flygpost till polisintendent Lundqvist i Stockholm. Brevet var daterat den 17 mars 1942 och innehöll en redogörelse från chefen för statspolisen i Helsingfors, Esko Riekkä, om en husrannsakan hos folkskolläran "Erik Fågelberg" i Munsala som uppgavs vara anhängare av den så kallade sexmannagruppen. Det vill säga de sex riksdagsmännen som i början av 1941 blev uteslagna ur Finlands socialdemokratiska parti.

På kuvert som var adresserat till fru Ebba Johansson i Stockholm hade de upptäckt några små rader skriva under frimärkena. Enligt statspolisen hade Fågelbärj därunder framhållit att det borde antagas resolutioner till den finska legationen och anordnas protestmöten i Sverige till förmån för sexlingarna som dömdes till tukthus av Åbo hovrätt i samband fortsättningskrigets utbrott sommaren 1941.

Enligt Riekkä hade Fågelbärj även framhållit i den hemliga texten under frimärkena att man inom samtliga arbetarorganisationer i Sverige borde få till stånd en aktion till förmån för de ryska krigsfångarna i Finland samt förmå Röda Korset att ingripa. De misstänkte att brevet var avsett Anders Viktor Johansson, som eventuellt var hennes man, och som tidigare hade visat sympatier för sexmannagruppen.

Det hemliga tillägget

Den fredliga inställningen till Sovjetunionen, som uppvisades av nämnda sexlingar, visar sig även i ett brev från Alvar Sundell, undertecknat i Vasa den 7 december 1936, till Erik Pollar i Vörå. Det gällde en insändare från Pollar i Vasabladet som Sundell inte ville kommentera offentligt. I brevet skrev Sundell att han utifrån sin egen forskning hade dragit slutsatsen att huvudanledningen till vinterkriget var Hitlers politik och hans vilja till en nydaning av Europa där de olika länderna skulle underordnas nazismen. Med Hitlers "groteska" plan och tanke om livsrum i öst följde att Sovjetunionen skulle krossas. Han ville även lägga beslag på

skogar, mineralfyndigheter, oljefälten vid Kaspiska havet och svartmyllebältena i Ukraina som var den bästa odlingsmarken på jorden.

Vad Hitler hade talat och skrivit om var givetvis känt i Sovjetunionen. Enligt Sundell utgjorde det en förklaring till Stalins försiktighetsåtgärder. Sundell nämner icke-angreppspakten den 23 augusti 1939 som hade förvånat de allra flesta. För Sundell hade det dock framstått som en uppehållande manöver inför det kommande kriget. Delningen av Polen framåt hösten följdes sedan av Stalins krav på tillgång till de gamla ryska hamnarna vid Östersjön och Finska viken för att ge ryssarna ytterligare buffertzoner.

När oturen kom till Finland, enligt det hemliga tillägget i Molotov-Ribbentrop-pakten, var det däremot ett annat läge än i Baltikum som mer eller mindre var annekterade av Sovjetunionen. Sundell beskriver det som en underhandling mellan två suveräna stater där stormakten lade fram sina erbjudanden och "öns-mål" vad han kunde tänkas mena med det.

Enligt Sundell gällde frågan Leningrads trygghet med en befolkning lika stor som Finland. Han underströk att Finland skulle fått dubbelt så mycket land tillbaka i Östkarelen men regeringen hade satt sig på tvären. Sundell menade att det hade kunnat ordnas fredligt om de haft fler statsmän av Juho Kusti Paasikivis dignitet. Det vill säga Finlands president, mellan åren 1946 och 1956, som strävade efter vänskapliga förbindelser med Sovjetunionen. Han var övertygad om att de skulle nöjt sig med öarna utanför Hangö.

Operation rödskägg

I ett dokument med rubriken "Hitlers ledmotiv" från den 17 april 1986 hade Sundell även dessförinnan behandlat den finska regeringens politiska inställning till Sovjet där han återigen knöt an till sexlingarnas resonemang under vinterkriget. Dokumentet innehåller i princip identiska formuleringar som i brevet till Erik Pollar bortsett från att en del av dem saknas. Till skillnad från i brevet hänvisar han således till misstron och den bristande kompromissviljan, från inte minst Finlands sida, som hade omintetgjort en fredlig lösning.

Sundell ger därefter sin version av Operation Barbarossa som inleddes sommaren 1941. Han beskriver följaktligen hur Hitler ansåg tiden då var inne för korståget mot bolsjevismen varpå Finland slöt upp som ”den lille vapenbrodern”. De trodde på Hitler som stod på höjden av sin makt och Finland hade sin egen dröm om ett Storfinland att förverkliga i öster. Enligt Sundell borde därför diskussionen handlat om vad Finland kunde gjort för att undvika det som kom att kosta dem så tunga ”blodsoffer” och tio procent av deras land.

Epilog

Det är nu tre år sedan jag satt på Riksarkivet i Stockholm och lade märke till promemorian om Fågelbärj. Mycket har hänt sedan dess. Israel och Hamas har kommit överens om vapenvila efter attacken den 7 oktober 2023 men Rysslands anfallskrig mot Ukraina pågår fortfarande och både Sverige och Finland har gått med i Nato. Själv minns jag lördagskvällen i Vasa då jag skickade ett privat meddelande på Messenger till Henrik Fågelbärj med en länk till Mikael Wiehes tolkning av mästerverket *Masters of War* som torde vara minst lika aktuell idag som den var när Bob Dylan skrev den vintern 1962/1963.

Det fina i kråksången var hänvisningarna till ”det militärindustriella komplexet” som även går att finna hos Fågelbärj. Av referatet från artikeln i *Falu Länstidning* den 7 november 1929 framgår således att han såg krigets egentliga orsaker i kapitalismens natur, i kampen om kolet, oljan och kolonierna. Själva kriget tvingades sedan fram av rustningskapitalisterna som hade köpt pressen, regeringar och hela parlament. Med denna vidlyftiga apparat, som den hemliga diplomatin svepte en slöja kring, drog de i gång lögnkampanjerna och krigshetsen.

Dessförinnan hade major Salmén gått till angrepp mot Fågelbärj och anlagat honom för att uppvisa en cynism som vittnade om en rent brottslig mentalitet då han påstått att militären endast höll fast vid sitt yrke för brödfödans skull. *Falu Länstidning* den 4 november 1929 hänvisade även till en redaktör Ewerth som hade

avfärdat Fågelbärjs tro på människors godhet som naiv och sakna stöd i verkligheten.

Av ett brev till Alfred Huldén den 26 februari 1932 framgår att Fågelbärj hade gett upp. Likt Dylan var han fylld av vrede och önskade att "det heliga hatet" skulle tändas i folkens själar. I ett senare brev till Fredenstjärna den 31 juli 1942 försökte dock hans fru Nelly finna mening i mörkret då hon skrev att man trots allt inte får tappa tron på människor och framtiden.

Diktaturens triumf, tuschteckning av E. V. Fågelbärj. Ingår i Nelly Fågelbärjs privata samling, upphovsrätt: Henrik Fågelbärj, Stina Mellberg, Solvej Fågelbärj-Hannula och Greger Fågelberg. Nelly Fågelbärj (1907-2007) lämnade inte några restriktioner angående materialet hon vårdat.

Referenser

Källor

- Handskriftsavdelningen vid Åbo Akademis bibliotek
Samling: Huldén, Alfred 2 (Esko 8:1)
Samling: Fredenstjärna, José 2 (Vän.II2:D:1)
Finlands riksarkiv (Depå: Vasa)
Samuel Alwar Sundells arkiv (1912–1989)
Sveriges riksarkiv (Depå: Stockholm, Marieberg)
Statens polisbyrå för övervakning av utlänningar i riket (SE/RA/420367)
Korrespondensserie A 1932–1933 E. 1.4. P.M. till Polisbyrån 2.3.33.
Sveriges riksarkiv (Depå: Täby, Arninge)
”Erik Viljam Fågelberg” personakt i SÄPO-arkivet

Litteratur

- Bonäs, Johanna (2012): *Kommunistkräck, konservativ reaktion eller medveten bondepolitik? Svenskösterbottniska bönder inför Lapporörelsen sommaren 1930*. Åbo: Åbo Akademi förlag.
- Holm, Mattias (2024): *Färjkarikatyrrer: En analys av Erik Viljam Fågelbärs politiska karikatyrbilder*. Magisteravhandling i nordisk historia vid Åbo Akademi.
- Huhta, Aleks H. I. (2022): ”Bondesocialisten Karl J. Wenmans politiska liv under Österbottens emigrationstid”, *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse*, red. Matias Kaihovirta och Christoffer Holm. Helsingfors: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland.
- Karvonen, Lauri (1985): *Lapporörelsen och IKL: finländska varianter på mellankrigstidens fascistiska strömningar*. Åbo: Meddelanden från ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi.
- Rundt, Dennis (1992): *Munsalaradikalismen. En studie i politisk mobilisering och etablering*. Åbo: Åbo Akademi förlag.

- Stenwall, Edvin (1976): *Frid på jorden. Ur minnets gömmor*. Närpes: Närpesnejdens fredsförening r.f.:s förlag.
- Upton, A. F. (1973): *Communism in Scandinavia, and Finland: politics of opportunity*. New York: Garden City.
- Villstrand, Nils Erik (2002): "Lika från som from. Baptismen i Purmo som social protest", *Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia*, red. Nils Erik Villstrand. Vasa: Svensk-Österbottniska Samfundet.
- Wirtén, Per (2000): *Populisterna: en berättelse från folkets århundrade*. Norstedt: Stockholm.

Internetkälla:

- Mellberg, Stina (2007): "Erik Viljam Fågelbärj 1901–1961", *Nykarlebyvyer* 31 januari 2007 (rev. 3.1.2025). <https://www.nykarlebyvyer.nu/sidor/texter/pers/fogelbav.htm> [hämtat 21.01.25].

Kommunikation via e-post med Henrik Fågelbärj:

10/8–2022, 14/8–2022, 19/8–2022, 20/8–2022, 8/3–2024, 18/3–2024,
31/5–2024, 3/6–2024, 1/24–2025, 1/25–2025, 1/26–2025, 3/2/2025,
4/2/2025

Två begrepp till teorin om propagandans funktionssätt: konformism och psykologisk kamouflering

John Björkman

Aldrig har det varit lika billigt och tekniskt okomplicerat som nu att producera och sprida propaganda till en masspublik. ”Idag räcker det, i princip, med en internetuppkoppling”, har propagandaforskaren Jimmy Vulovic (2017, 14) konstaterat. Tack vare plattformar som Facebook, YouTube, X och TikTok kan alla och envar bli så kallad influencer, eller sitt eget mediehus i miniatyr, och framställa sig som ett alternativ till etablerade informationskällor.

Tekniken bär på stora löften för demokratin och samtidigt på påtagliga hot mot den. Sociala medier och internet över lag erbjuder en aldrig tidigare skådad tillgång till data, content och kunskap, samt till oräkneliga fora för enskilt och kollektivt engagemang. Optimister har länge sagt att detta borde resultera i mer vitala demokratier (Howard 2015; Margetts, Hale & Yasseri 2015; jämför Woolley & Howard 2019). Samtidigt har pessimisterna rätt i att utvecklingen har skapat lika många nya vägar och platser för desinformation och samhällsskadlig mytbildning. Att hoten mot demokratin alltmer har kommit i förgrunden framgår inte minst av de senaste årens debatter om fake news, filterbubblor, alternativa

fakta, faktaresistens och konspirationsteorier (exempelvis Heuman, Sandström & Widmalm 2020).

Hur fungerar den propaganda som dagens människor utsätts för? Sedan åtminstone ett decennium tillbaka har huvudlinjen varit att människors alltmer genomgripande tillvaro på nätet har undergrävt propagandaforskningens för-digitala förklaringsmodeller (Auerbach & Castronovo 2013). En uppenbar omständighet i sammanhanget är att propagandans traditionella producenter – statliga byråkratier, politiska partier, intresseorganisationer och storföretag – inte längre har samma förutsättningar som förut att kontrollera budskapsspridningen och sätta agendan för samtalet. Informationslandskapet har förändrats, nya interaktiva medievanor har etablerats och åsiktsproduktionens rollfördelning har blivit diffusare. En serie gränsdragningsproblem har uppstått till följd av detta. Vilka nya sorters aktiviteter bör idag räknas som propaganda? Vilka nya typer av aktörer bör klassificeras som propagandister? Är det ens relevant att tala om passiva mottagare av propaganda när gemene man nuförtiden präglar sitt eget informationsflöde genom dagliga inlägg, delningar, likes, etcetera? Arbetet pågår kort sagt för att utveckla förklaringsmodeller som tillfredställande kan göra reda för hur dagens digitala åsikts- och beteendepåverkan fungerar (Fallon 2022; Forrest 2021; Bjola & Pamment 2019; Woolley & Howard 2019).

I den här texten vill jag bidra till belysningen av propagandans funktionssätt genom att skissera en regel för effektiv påverkan som går att belägga historiskt och som jag tror kommer att förbli relevant för propagandaanalysen även i vår digitala tid. Lika viktigt som att tänka i nya banor är nämligen att inte förhastat överge äldre erfarenheter som fortfarande äger giltighet. Regeln, som saknar vedertaget namn, handlar om den framgångsrike propagandistens kognitiva och emotionella konformism och kan sammanfattas i påståendet att effektiv påverkan bygger på en viss form av psykologisk kamouflering. I det följande ska jag utveckla vad jag menar dels på ett teoretiskt plan, och dels genom att anföra två väldigt olika exempel på hur regeln historiskt har visat sig: först i relation till den nationalsocialistiska propagandan i 1930- och 40-talens Tyskland och därefter i relation till public relations-gurun Edward L. Bernays beryktade tobakspropaganda i 1920-talets USA. Sist i

texten återvänder jag till utgångspunkten och diskuterar samtidens propaganda.

~

Enligt ett bekant politiskt ordspråk simmar demagogen med strömmen. Och inte alls bara demagogen, bör egentligen tilläggas. En bra startpunkt blir denna bild när den tolkas genom två komplementära teoretiska utsagor. Först att en propagandist, oavsett agenda, oftast tjänar på att bekräfta mottagarnas redan existerande åsikter och på det viset söka skapa effekten av att rikta sig till de redan övertygade (Taylor 2003, 8). Därefter påståendet att en propagandist tenderar att vara desto mer framgångsrik ju mindre mottagarna erfar dennes aktiviteter som yttre påverkan eller manipulation (Welch 2019, 321). Den första av dessa utsagor berör vad jag kallar för propagandistens kognitiva och emotionella konformism och den andra vad jag betecknar som psykologisk kamouflering. Komplementära är utsagorna i det att psykologiskt välkamouflerad propaganda ofta är ett resultat av propagandistens träffsäkra kognitiva och emotionella konformism. Från mottagarperspektivet kan samma tanke tillspetsat formuleras enligt följande: de måltavlor som får sina åsikter och känslor bekräftade sänker garden och upplever sig inte vara redskap för en extern vilja.

Noam Chomsky har i en tjugo år gammal intervju omedvetet beskrivit vad som i detta sammanhang kan kallas den psykologiskt totalkamouflerade propagandan. I originalkontexten gällde frågan hur Chomsky såg på sin roll som intellektuell: "Jag är egentligen inte intresserad av att övertyga människor", sade han. "Vad jag vill är att hjälpa dem att övertyga sig själva" (Chomsky & Barsamian 2003, 7). Även om Chomsky nog räknade med att svaret skulle framställa honom som antitesen till en propagandist, är det likväl precis denna typ av osynlighetseffekt som utmärker psykologiskt totalkamouflerad propaganda: den genererar hos mottagaren upplevelsen att få bestämma själv utan otillbörliga påtryckningar.

Propagandaforskningen ger rikligt med underlag för detta resonemang. En av fältets auktoriteter, David Welch, har slagit fast att propaganda fungerar bäst "när dess budskap är i linje med existerande åsikter och föreställningar" (Welch 2003, xviii). En

annan forskare, Nicholas O'Shaughnessy (2004, 4), har angett propagandans framgångsrecept i mer suggestiva ordalag: "den artikulerar sådant som redan halvt viskas inombords" (jämför Jowett & O'Donnell 2015). Sambandet mellan budskap och mottagare som påtalas i dessa citat har inskräpts ännu tydligare av medieforskaren Kari Andén-Papadopoulos (2005, 89): "propagandan kan, paradoxalt nog, endast fungera framgångsrikt om den står i samklang med övertygelser som redan finns hos de individer den försöker övertyga". Alla dessa utsagor pekar mot att propagandistens effektivitet till stor del beror på hur väl denne lyckas anknyta till och bekräfta mottagarnas förutfattade meningar (kognitiv och emotionell konformism), vilket bidrar till att deras intryck av att vara föremål för yttre manipulation minskar eller försvinner (psykologisk kamouflering).

Somliga har gått längre genom att hävda att den mest effektiva propagandan inte bara bekräftar mottagarnas åsikter och föreställningar utan dessutom spelar på sådana grundläggande behov och önskligheter som mottagarna djupast inom sig hyser. Aristotle A. Kallis (2005) har på denna linje sagt att statlig propaganda behöver fylla ett antal positiva socialpsykologiska funktioner för att vara lyckosam, varav flera enligt honom tjänar medborgarna lika mycket som statsmakten. Som exempel på dessa funktioner kan nämnas integration av den enskilde både som individ och samhällsmedlem, kultivering av gemensamma sanningar och normer, vägledning i upplevt prekära lägen och en tidsorientering som gör det möjligt att sammankoppla nuet med ett tilltalande förflutet å ena sidan och med en åstundad framtid å den andra (Kallis 2005).

Utan att gå in på skillnaden mellan statlig propaganda och andra mer decentraliserade former av påverkan kan ändå följande fördjupning av det hittillsvarande resonemanget föreslås: idé- och beteendepåverkan är i praktiken som svårast att värja sig mot när de åsikter och föreställningar som propagandisten bekräftar också stöttar oss i våra individuella och kollektiva identiteter samt bistår de förhoppningar vi enskilt och gemensamt bär på om livet och framtiden.

Vi:et i ovanstående stycke syftar inte på att alla människor skulle ha identiska behov eller bära på likadana förhoppningar. Poängen är tvärtom att varje instans av aktiv påverkan kamoufleras

för mottagaren såsom yttre manipulation i proportion till hur väl propagandisten kognitivt och emotionellt faktiskt lyckas stötta det avsedda jaget och kontextuellt bestämda vi:et. Av bland annat denna anledning går det inte att ge något definitivt besked i metodfrågan genom att en gång för alla avgöra huruvida propagandister effektivast arbetar med förnuftsargument eller med exempelvis ryktesspridning och spektakel. Alla metoder kan vara aktuella, men ingen är given, eftersom såväl måltavlor som sammanhang skiljer sig åt. Lika villkorad är frågan om vilka av våra affekter som det är smartast för propagandisten att underblåsa. Att konformismens konkreta innehåll och uttryck bestäms efter mottagare och situation betyder att hela registret måste ingå i arsenalen – hat, fruktan och avund i vissa lägen, även om njutning, glädje och stolthet har ansetts vara effektfullare under normala omständigheter (Auerbach & Castronovo 2013).

Propaganda som inte stöttar sina mottagare på rätt sätt tenderar i stället att gå deras uppmärksamhet förbi, alternativt att genomskådas av dem som önskade påtryckningar. Den faller i steril jord, som Philip Taylor har uttryckt det (2003). Mycket, kanske det mesta, av det som går under namnet propaganda är psykologiskt bristfälligt i denna mening och därför relativt ofarligt: alla de reklamkampanjer, politiska utspel och upplysningsinsatser som inte fångar måltavlornas uppmärksamhet, lämnar dem likgiltiga, väcker deras irritation eller kanske rentav får dem att vilja tänka och göra tvärtom. Särskilt ineffektiva brukar ansatserna vara att omvända människor till en för dem konträr åsikt, att medelst övertalning eller provokationer försöka pådyvla dem en främmande åskådning. Sådana påträngande aktiviteter skapar som regel en aktiv motvilja hos mottagarna och är därför lätta för dem att skjuta ifrån sig. Propagandister som vet att tjäna sin sak har, som sagt, oftast mycket större nytta av att konformistiskt foga sig i måltavlans egna föreställningar och önskningar, för att därigenom så mycket lättare kunna kamouflera sin agenda för dennes medvetande. Därför slutar professionella propagandister aldrig att gräva efter egenheter att exploatera i människors beteenden, vanor och tänkesätt.

Sammanfattningsvis inbegriper den aktuella regeln för effektiv påverkan således komponenterna kognitiv och emotionell konformism samt psykologisk kamouflering. Hittills har framställningen

förts på en relativt abstrakt nivå. Fortsatt på denna nivå ska betonas att de två komponenterna i praktiken ger upphov till väldigt olika strategier och metoder. Precis som att ett funktionellt lock är avpassat efter sin specifika ask, beror propagandans effektivitet på hur väl den är avpassad till bestämda mottagare. Lika litet som att det finns lock som lämpar sig för samtliga askar, finns det generiska budskap och påverkansaktiviteter som är gjorda för en universell mottagare i alla situationer. I brist på bättre förslag kanske detta också kan vara det namn på propagandaregeln som hittills har saknats: den mentala avpassningsregeln. Nästa steg är att öka åskådligheten genom att utveckla resonemanget i relation till ett par historiska exempel. Först ut är tidernas mest förödande fall av elakartad politisk masspåverkan: nazisternas propaganda i 1930- och 40-talens Tyskland.

~

Många har genom åren hävdats att det i mellankrigstidens Tyskland fanns en beredskap att omfamna Hitler och den nazistiska propagandan. Psykologen och propagandateoretikern Leonard W. Doob (1952, 62) var varken först eller sist när han efter kriget konstaterade att en skrämmande stor andel tyskar hade varit "angelägna om att bli nazifierade". Ett nyckelverk i detta avseende är den psykoanalytiskt orienterade filosofen Erich Fromms bok *Flykten från friheten* (1945). Fromm påstod att betydande sektioner av det tyska majoritetssamhället, särskilt personer hemmahörande i den lägre medelklassen, hade hälsat nazismen med glödande iver och frivilligt gjort sig till dess fanatiska förkämpar. Enligt honom appellerade nämligen nazismen på djupet till vad han beskrev som dessa människors kollektiva personlighetstyp. Kravet på blind lydnad, hatet mot minoriteter, löftet om herravälde samt upphöjandet av det tyska folket och den nordiska rasen – alla dessa budskap fann enligt Fromm (1945) ett ivrigt gensvar hos människor som redan före nazisternas intåg beundrade styrkan och föraktade svagheten, som misstänkte och hatade främlingen, som till sin karaktär var pedantisk, småsint och avundsjuk.

I Sverige företrädde Alva Myrdal en liknande åsikt, även om hennes argumentation var mer moralisk än psykologisk. Så länge

det gick den nazistiska regimen väl i händer hade tyskarna förberett sig på att vara världens herrefolk, skrev Myrdal (1944). Ingen sinnesförändring i krigets slutfas kunde därför retroaktivt stryka det tyska folkets djupa medskuld. Alf Ross, en tongivande röst i den nordiska demokratidebatten efter kriget, drev tanken längre när han (1948) menade att massorna i ett av Europas stora kulturländer hade fallit för en så brutal diktaturmentalitet eftersom de burit på en stark kollektiv drift till självhävdelse, vilken ombesörjdes av nazisterna som mytiskt utlovade makt och härlighet åt alla som tillhörde den segrande nationen.

Kärnan i resonemanget, att många tyskar villigt lät sig nazifieras, har efter dessa tidiga analyser konsoliderats av forskningen och utvecklats till något av ett allmängods i vår bredare diskurs om andra världskriget och Tredje riket. Nästan överflödigt att nämna är till exempel vad som från början har stått klart beträffande antisemitismen. Denna grundbult i den nazistiska propagandan riktades till en publik som på ett väldokumenterat sätt redan var indränkt i föraktfulla och hatiska bilder och berättelser om judar. För att på denna punkt få med sig människor behövde partifunktionärerna knappast pådyvla mottagarna några tidigare okända attityder eller nedkämpa någon utbredd motsträvighet – tvärtom, har Kallis (2005) poängterat.

I en studie av hur en *Volksgemeinschaft* konstruerades i 1930-talets Tyskland har David Welch (2004) gått så långt som att uttryckligen karaktärisera den nazistiska propagandan som en ömsesidig transaktion. Propagandan krävde inte bara offer av sina mottagare, den gav även någonting tillbaka som var väsentligt för dem. Myrdal (1944) och framför allt Ross (1948) föreslog att nazisterna bekräftade det nationella hävdelsebehov som behärskade många tyskar efter första världskriget och lät dem drömma om seger, upprättelse och herravälde. Fromm (1945) menade att nazismen därtill släppte lös en främlingsfientlig, svaghetsföraktande och småsint personlighetstyp som dessförinnan hade varit tvungen att lägga band på sig. I mer generella ordalag kan denna transaktion förstås på så vis att propagandan mentalt var avpassad till sina mottagare genom att lyhört uppfånga många av deras upplevda behov samt genom att erbjuda en för dem attraktiv självbild och framtidsvision (Welch 2002).

Fullt synlig blir dock den kognitivt och emotionellt konformistiska sidan av nazismen först när tonvikten mer direkt läggs på propagandisterna. En sak torde då vara uppenbar. Hitler, Goebbles och de andra nazistledarna skulle säkerligen ha förblivit en obskyr samling kufar om de inte hade vetat att psykologiskt kamouflera sin agenda i redan befintliga opinioner och begär i dåtidens Tyskland. Deras framgång villkorades av att de simmade med strömmen, för att återvända till det tidigare ordstävets. Det gäller således att inte missförstå det faktum att dessa ledare var avgjorda antidemokrater som kategoriskt avfärdade idén att den stora massan skulle tillåtas att utöva politiskt inflytande, som Vulovic har påpekat (2017; 2016). Hur mycket de än kan sägas ha varit massans oantastliga herrar leder resonemanget oss till slutsatsen att de som framgångsrika propagandister likväl var tvungna att foga sig i mottagarnas åsikter och föreställningar.

~

För att vidare åskådliggöra propagandans avpassningsregel ska fokus nu flyttas till tiden och platsen för public relations-fältets tidiga formering: 1920-talets USA. Då är Edward L. Bernays en aktör som inte låter sig kringgås. Denne förgrundsgestalt med avseende på hur vår varseblivning kan manipuleras var något så speciellt som syskonbarn till Sigmund Freud på båda sidor: hans mor var Freuds syster och hans far bror till Freuds hustru. När Bernays dog 1995 vid hundraåttio års ålder hade han ett åttioårigt yrkesliv bakom sig i propagandans tjänst, vilket inbegripit allt från att skapa celebriteter av lokala showbiz-artister i New York till att inom ramen för CIA-ledda operationer legitimera störtandet av demokratiskt valda regimer i Latinamerika.

Påverkad av sin berömda släkting anförde Edward L. Bernays den skara av public relations-områdets frontmän som insisterade på att den form av propaganda som kallades public relations skulle bygga på insikter om människans drifter, begär och beteenden som kunde inhämtas från den moderna psykologin, sociologin och antropologin (Bernays 1955). Den typ av propagandist som kallades public relations-expert eller -specialist skulle bakom scenen, bortom allmänhetens insyn, fungera som en vetenskaplig praktiker

som tjänade sin uppdragsgivare – stater, partier, organisationer och företag – genom att löpande analysera samtidens trender och tendenser, i avsikt att vägleda uppdragsgivarnas strategiska handlande och säkerställa fördelaktiga utfall för dem (Ewen 1996).

I ett tidigt teoretiskt arbete förklarade Bernays (1928) att public relations-fältets framväxt ytterst var ett svar på eliternas krav att i en föränderlig tid förbli de ledande i samhället. Med demokratis införande och konsumtionssamhällets tillväxt behövde de hotade herrarna förstå sig på hur man fabricerade folkligt stöd för såväl politiska kandidater som för varor och tjänster. Här kom public relations-specialisten in i bilden med sina anspråk på att besitta de erforderliga kunskaperna. I takt med att folkets medhåll skulle komma att bli allt viktigare för maktutövningens effektivitet, skulle det, enligt Bernays, också bli allt påtagligare att public relations-specialisten tillhörde en ny teknisk härskarklass som befolkade det demokratiska samhällets ”inre kabinett” (Bernays 1928, 9).

En tydlig ingång till avpassningsregeln finns i Bernays (1928) sätt att argumentera för public relations-fältets existensberättigande. Där producerades, enligt honom, på grundval av vetenskapliga teorier och grundliga empiriska efterforskningar, kunskaper om människors attityder och preferenser som var precis så kontext- och målgruppspecifika som krävdes för att uppdragsgivarna skulle ha bruk av dem när de strategiskt avpassade sitt handlande. Som praktiserande konsult kan Bernays dessutom sägas ha gjort mycket på egen hand för att till synes besanna bilden av public relations-specialistens förmåga att med utgångspunkt i måltavlornas egna uppfattningar och drivkrafter förmå dem att tänka och agera till gagn för helt andra intressen. Av alla hans många ryktbara kampanjer är det särskilt en som har fått ikonisk ställning: arbetet för att expandera marknaden för cigaretter genom att rekrytera kvinnor som nya rökare, utfört för American Tobacco Company:s räkning i slutet på 1920-talet. Kampanjen står i bjärt kontrast till fallet Nazityskland utan att för den skull leda till några andra slutsatser gällande konformismens och den psykologiska kamoufleringens betydelse för effektiv påverkan.

För att börja med den nyhetshändelse som läsare runtom i USA mötte när de dagen efter påsksöndagen 1929 öppnade sina lokala

tidningar: en anmärkningsvärd aktion för kvinnors rättigheter hade ägt rum på Fifth Avenue i New York (Tyes 2002). I många fall slogs nyheten upp redan på omslaget med flerspaltiga fotografier på lika oklanderligt klädda som målmedvetna kvinnor, samt med rubriker som i fetstil talade om frihet och rättvisa. Ett kuriöst uttryck som återkom i tidning efter tidning var "frihetsfacklor" (på engelska torches of freedom), och vid närmare granskning av fotografierna visade det sig att kvinnorna hade en tänd cigarett i handen. Den som gick in i textinnehållet fick veta att en grupp aktivister hade avsett att utmana patriarkala inskränkningar av kvinnors rättigheter och rörelsemöjligheter genom att göra upp med ett kvardröjande tabu mot kvinnors rökning i det offentliga rummet. I stället för att som förut vara förknippat med lösaktighet och en suspekt karaktär i allmänhet skulle kvinnors rökning på gatan hädanefter stå för något helt annat: deras självständiga och emanciperade ställning. I ett utskick från nyhetsbyrån United Press fick en av deltagarna uttala sig om aktionens syfte: "Jag hoppas att vi har påbörjat någonting här och att dessa frihetsfacklor [...] kommer att krossa detta diskriminerande tabu mot cigaretter för kvinnor, och att vårt kön fortsättningsvis kommer att bryta sönder alla former av diskriminering" (citat från Tyes 2002).

Därefter vänder vi oss till bakgrunden några månader tidigare: Edward L. Bernays hade fått i uppdrag av chefen för American Tobacco Company, George Washington Hill, att spränga den sista marknadsbarriären. Kvinnor hade med viss framgång förmåtts att börja röka i slutna sällskap, på arbetsplatser och i studentkorridorer, men trots detta stod männen alltså för uppemot nittio procent av den totala cigarettförsäljningen. Väl medveten om att han hade att angripa ett samhällstabu slogs Bernays av idén att sammanlänka sin arbetsgivares försäljningsintresse med de krav som framfördes av tidens kvinnorrörelse (Ewen 1996). På samma gång uppenbarade sig en radikalt annorlunda strategi för honom. Dittills hade tobaksindustrin framför allt riktat in sig på måltavloras kroppsmedvetenhet genom att föreslå att de i stället för bakverk borde välja en cigarett efter maten, för deras figurers skull. Nu skulle rökning tvärtom förknippas med en pågående revolt mot patriarkatet och cigaretten bli en symbol för kvinnors frihet. Varför inte arrangera en publik manifestation på självaste påsksöndagen

med unga, vackra och politiskt rökande kvinnor på USA:s mest prestigefulla promenadgata?

Hade inte Bernays decennier senare självant avslöjat detaljerna kring kampanjen skulle det sanna förhållandet kanske aldrig ha blivit känt. De reportrar och pressfotografer som flockats för att bevaka händelsen betvivlade aldrig att de bevittnat en medborgarrättsaktion. Inte ens de autentiska kvinnorrättsaktivisterna hade en aning om vem som i bakgrunden dragit i trådarna, eller varifrån slagordet ”frihetsfacklor” ursprungligen hade kommit. De primära måltavlorna – den yngre generationens kvinnor – hade följaktligen nära nog ingen chans alls att korrekt bedöma den påverkan de utsattes för.

Det mest intressanta med detta fall är inte att tobakspropagandan till form och uttryck presenterade sig som medborgarrättspropaganda, vilket den uppenbarligen gjorde. I stället är huvudpoängen att industrin kamouflerade sin vilja att öka cigarettförsäljningen genom att bejaka kvinnors frihetsbegär och jämlikhetssträvan. Även om premisserna var falska kan budskapet inte desto mindre antas ha klingat sant för många inom målgruppen. Det existerade mycket riktigt ett sexualiserat stigma kring kvinnlig rökning som satte gränser för deras liv som männen inte behövde underkasta sig. På nytt blir det med andra ord tydligt hur den psykologiska kamoufleringen fungerar genom en målgruppsanpassad kognitiv och emotionell konformism. Detta är också kärnan i idén om ömsesidig transaktion som ovan har knutits till propagandans avpassningsregel: tobaksindustrin fordrade inte bara något av sina mottagare (köp av cigaretter), den gav även någonting av värde tillbaka till dem (ett motstånd mot könsförtrycket).

Att det frihetsbegär som exploaterades av Bernays är legitimare än den fräna revanschism som nazismen utnyttjade, hindrar inte att båda dessa exempel leder till en och samma poäng: ju mer propagandisten lyckas få mottagarna att uppleva budskapet som ett uttryck för deras eget tanke- och känsloliv, desto mer försvinner också deras känsla av att bli manipulerade av en yttre vilja, vilket är precis det läge då människor brukar sänka garderna.

~

I inledningen nämnde jag att teknologin och människors nya mediavanor har framtvingat ett teoretiskt nytänkande inom propagandaforskningen. Som avslutning återstår det att diskutera huruvida kognitiv och emotionell konformism samt psykologisk kamouflering kan vara fruktbara begrepp i detta sammanhang, alltså inte bara för tolkningen av ett historiskt material utan även i relation till idé- och beteendepåverkan i vår digitala tid. Jag nöjer mig med att antydningssvis ringa in två aktuella problemområden där jag tror att analysen med goda resultat skulle kunna tillämpa och vidareutveckla dessa begrepp.

Det första problemområdet är kopplat till fenomenet digitala ekokammare. En idag välkänd faktor är att algoritmer på sociala medier understödjer människors nätvanor på sätt som fördjupar åsiktsklyftor och polariserar människors verklighetsuppfattningar (Welch 2019; Heuman, Sandström & Widmalm 2020). En växande skepsis mot etablerade nyhetsmedier har samverkat med en avspjälkning av algoritmiskt skyddade informationsbubblor, där redan befintliga attityder och tankemönster befästs ytterligare på åsiktspluralismens bekostnad (Connely et. al. 2019). Inifrån dessa ekokammare har människor som regel inga svårigheter att se igenom propaganda som cirkulerar utanför den egna bubblan, inom andra nätverk eller i mainstream-diskursen. Hur står det emellertid till med propaganda inom det egna informationskretsloppet? Eftersom ekokammare definieras av ideologisk ensidighet är de även extra sårbara för manipulation. Grifters och andra sorters propagandister tycks snabbt ha lärt sig att infiltrera dessa relativt slutna rum och där under falska förespeglningar inplantera sina budskap, inte helt olikt Bernays tillvägagångssätt för snart hundra år sedan. Ett i efterhand uppdagat exempel var när den dåvarande Trump-strategen Steve Bannon specifikt tog sikte på att manipulera Incel-forum inför 2016 års presidentval i USA (Haddad 2019). Jag föreslår att begreppen konformism och psykologisk kamouflering med fördel kan användas för att förstå de ansatser som Bannon med flera idag gör för att i förtäckt skepnad sammanlänka sina egna politiska och kommersiella särintressen med de polariserade attityder och tankemönster som råder inom dessa filtrerade digitala informationsmiljöer.

Det andra problemområdet är större och hör ihop med de allmänna förhållanden som har skapats av företag som Meta, Google och Bytedance. Hur tjänar dessa företag sina pengar? Det finns ett passande uttryck som säger att om du inte behöver betala för produkten, då är det i själva verket du som är produkten. Affärsmodellen är i grund och botten enkel: dessa företag är uppmärksamhetsgrossister (på engelska attention merchants), som samlar in och säljer användarnas uppmärksamhet till tredje part, till annonsörer, public relations-firmor och politiska påtryckare, det vill säga till de egentliga kunderna (Hendricks & Vestergaard 2019). Här tycks det som att begreppen konformism och psykologisk kamouflering skulle kunna bidra till att belysa ett upplevelsemässigt villkor för affärsmodellens bärkraft. För att stimulera maximalt användarengagemang och sålunda kunna sälja så mycket uppmärksamhet som möjligt måste dessa företag foga sig i användarnas preferenser och behov, för att de ska stanna kvar och bruka tjänsterna. Samtidigt är det just denna konformism som kamouflerar den mer kallsinniga sidan av saken, att företagen kapitaliserar på användarnas uppmärksamhet genom att låta betalande särintressen vända deras engagemang emot dem själva.

Än mer träffande förefaller begreppen vara med hänsyn till det faktum att ägarna av digitala sociala nätverk och plattformar dessutom samlar in och säljer användarnas ackumulerade data till tredje part. Shoshana Zuboff (2021) har lanserat *övervakningskapitalism* som paraplybegrepp för affärsidén att omvandla användardata till handelsvara. Att efterfrågan är stor på det informationsöverflöd som människor inte kan låta bli att alstra – sökvanor, aktiviteter på sociala medier, köpmönster, etcetera – skvallrar om att professionella påverkare idag är lika måna som någonsin förr om att finna egenheter hos människor att exploatera. Frågan är därmed vad teknikutvecklingen har betytt för propagandistens dröm att mottagaren endast ska uppleva sig möta sina egna opåverkade uppfattningar och behov i budskapet. Kapaciteten för demografisk profilering och big data-analys har ökat dramatiskt, tillsammans med förmågan att skräddarsy människors individuella upplevelser online. Det kan även vara så att algoritmer och artificiell intelligens har tagit bort mycket av den erfarenhetsbaserade konstfärdighet som tidigare varit förknippad med public relations-experten och

besläktade yrkespropagandister. Men pekar inte detta i så fall på att den mentala avpassningen som en regel för effektiv påverkan snarast kan sägas ha blivit mer objektiv än förut, eller åtminstone mindre beroende av propagandistens omdöme och liknande subjektiva operationer? Jag föreslår att en teoretisk utmaning framåt är att undersöka hur begreppen kognitiv och emotionell konformism samt psykologisk kamouflering idag är kopplade till nya former av automatisering, självgenerering och andra digitala processer som till stor del fortfarande är tekniskt opaka.

~

Essän är en teoretisk produkt av ett idéhistoriskt forskningsprojekt – *Fejkade nyheter? Journalistikens och propagandans omstridda gränser* – som har finansierats av Åke Wibergs Stiftelse och Wahlgrenska Stiftelsen.

Litteratur

- Andén-Papadopoulos, Karin (2005): *Propagandakriget i backspegeln. En studie av påverkansförsök och svenska nyhetsmedier*. Stockholm: Krisberedskapsmyndigheten.
- Auerbach, Jonathan & Castronovo, Russ (2013): "Introduction: thirteen propositions about propaganda", *The Oxford handbook of propaganda studies*, red. Jonathan Auerbach & Russ Castronovo. New York: Oxford University Press.
- Bernays, Edward, L. (1928): *Propaganda*. New York: Horace Liveright.
- Bernays, Edward, L. (1955): "The theory and practice of public relations: a résumé", *The engineering of consent*, red. Edward L. Bernays. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Bjola, Corneliu & Pamment, James (2019): *Countering online propaganda and extremism. The dark side of digital diplomacy*. London: Routledge.
- Chomsky, Noam & Barsamian, David (2003): *Propagandans makt. Samtal med Noam Chomsky*. Stockholm: Ordfront.
- Connely, Marc, Fox, Jo, Goebel, Stefan & Schmidt, Ulf (2019): "Power and persuasion: propaganda into the twenty-first

- century”, *Propaganda and conflict. War, media and shaping the twentieth century*, red. Marc Connely, Jo Fox, Stefan Goebel & Ulf Schmidt. New York: Bloomsbury.
- Doob, Leonard W. (1952): *Allmänna opinionen och propagandan*. Stockholm: Hugo Gebers Förlag.
- Ewen, Stuart (1996): *PR! A social history of spin*. New York: Basic Books.
- Fallon, Peter K. (2022): *Propaganda 2.1. Understanding propaganda in the digital age*. Eugene: Cascade Books.
- Forrest, James J. F. (2021): *Digital influence warfare in the age of social media*. Santa Barbara: Praeger.
- Fromm, Erich (1945): *Flykten från friheten*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hadad, Tareq (2019): ”Steve Bannon targeted ’Incels’ because they are ’easy to manipulate’, Cambridge Analytics whistleblower says”, *Newsweek* 29 oktober <https://www.newsweek.com/steve-bannon-targeted-incels-manipulate-cambridge-analytica-whistleblower-christopher-wylie-1468399> [hämtat 2.2.2024].
- Hendricks, Vincent F. & Vestergaard, Mads (2019): *Reality lost. Markets of attention, misinformation and manipulation*. Cham: Springer Open.
- Heuman, Johannes, Sandström, Jenni & Widmalm, Sten (2020): ”Kunskapsförmedlingens dilemma i svensk offentlighet. En introduktion”, *Ombärliga samtal. Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt*, red. Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm. Göteborg: Daidalos.
- Howard, Philip N. (2015): *Pax Technica: How the Internet of Things May Set Us Free*. New Haven: Yale University Press.
- Jowett, Garth S. & O’Donnell (2015): *Propaganda and persuasion*. Los Angeles: SAGE.
- Kallis, Aristotle A. (2005): *Nazi propaganda and the Second World War*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Margetts, Helen, John, Peter, Hale, Scott, & Yasseri, Taha (2015): *Political Turbulence: How Social Media Shape Collective Action*. Princeton: Princeton University Press.
- Myrdal, Alva (1944): *Kommentarer*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

- O'Shaughnessy, Nicholas J. (2004): *Politics and propaganda: Weapons of mass seduction*. Manchester: Manchester University Press.
- Ross, Alf (1948): *Varför demokrati?* Stockholm: Tidens förlag.
- Taylor, Philip M. (2003): *Munitions of the mind. A history of propaganda from the ancient world to the present era*. Manchester: Manchester University Press.
- Tyes, Larry (2002): *The father of spin. Edward L. Bernays and the birth of public relations*. New York: Henry Holt and Company.
- Vulovic, Jimmy (2017): *Propaganda. Historia, teori och analys*. Lund: Studentlitteratur.
- Vulovic, Jimmy (2016): *Propagandans berättarteknik*. Lund: Ellerströms.
- Welch, David (2019): "We are all propagandists now: propaganda in the twenty-first century", *Propaganda and conflict. War, media and shaping the twentieth century*, red. Marc Connely, Jo Fox, Stefan Goebel & Ulf Schmidt. New York: Bloomsbury.
- Welch, David (2004): "Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft: constructing a People's Community", *Journal of Contemporary History*, 39(2), s. 213–238.
- Welch, David (2003): "Introduction: Propaganda in historical perspective", *Propaganda and mass persuasion. A Historical encyclopedia, 1500 to the present*, red. Nicholas J. Cull, David Culbert & Davis Welch. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Welch, David (2002): *The Third Reich: Politics and Propaganda*. London: Routledge.
- Woolley, Samuel C. & Howard, Philip N. (2019): "Introduction: Computational propaganda worldwide", *Computational propaganda. Political parties, politicians, and political manipulation on social media*, red. Samuel C. Woolley & Philip N. Howard. New York: Oxford University Press.
- Zuboff, Shoshana (2021): *Övervakningskapitalismen. Vid maktens nya frontlinjer*. Stockholm: Ordfront.

■ Filosofen i sin tid: Georg Henrik von Wright under sju decennier

Joel Backström & Thomas Wallgren:
*Den okände von Wright: Tidskritik och andra texter
av Georg Henrik von Wright 1926–1997.* Svenska
litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2020.

Den som vill läsa Finlands viktigaste 1900-talsfilosof när han är som bäst, bör läsa något annat än *Den okände von Wright: Tidskritik och andra texter av Georg Henrik von Wright 1926–1997*. Här har Joel Backström och Thomas Wallgren samlat ett rikt urval svåråtkomliga stycken som inte är fackfilosofiska och som heller inte utgivits i någon av de essäsamlingar von Wright publicerade under sin livstid. Boken rymmer allt från en tioårings detektivhistorier till den åldrade tänkarens kommentarer till de debatter som hans betraktelser kring teknologi och framstegstro utlöste under 1980- och 90-talen.

Men även om dessa texter inte är kvalitativt i paritet med hans centrala filosofiska verk eller bästa essäer, och även om det finns goda skäl att tro att han själv skulle ha känt olust inför att se dem samlade och på nytt utgivna i en volym som denna, har boken ändå stort värde genom att bidra till en fylligare bild av von Wright och hans intellektuella mognadsprocess. Särskilt intressant är hur hans tankemässiga utveckling återspeglar en skarp och känslig tänkares försök att begripa Finlands och omvärldens förändringar under sju

dramatiska decennier. Till stor hjälp för att förstå denna utveckling är de informativa introduktioner som redaktörerna ger till var och en av texterna. Jag vill alltså varmt rekommendera boken, även om läsaren bör hålla i minnet att von Wright själv antagligen skulle anse att många av texterna inte är värda en ompublicering.

”Förnuftigheten och dess roll i livet [har] för mig själv alltid varit ett stort problem”, säger von Wright i en intervju från 1989. Det som mest av allt fängslade mig vid läsningen av de samlade texterna var att de gav så många perspektiv på hur detta problem sett ut under olika skeden i hans författarskap. När han tecknar sin intellektuella självbiografi skriver han:

Om jag någonsin haft en filosofisk ”övertygelse” i någon djupare bemärkelse, så var det under mina formative år, medan jag studerade vid Helsingfors universitet. Och den övertygelsen var den logiska positivismen, eller, som min lärare Eino Kaila föredrog att kalla den, den logiska empirismen. (s. 328)

Även om denna ungdomliga övertygelse skulle komma att omprövas, var det, som redaktörerna påpekar, ”karakteristiskt för von Wrights intellektuella profil att han genom hela sitt liv kände sig förpliktad till en tro på det han kallade ’den vetenskapliga världsbilden’” (s. 271). Som redaktörerna också noterar är det tämligen oklart exakt vad von Wright faktiskt avsåg med en sådan världsbild. Något som komplicerar saken är det redan i unga år fanns en helt annan central influens från ett håll som den logiska positivismens kärntrupper betraktade med stor skepsis, nämligen idéen om en morfologisk förståelse av de världshistoriska skeendenas mönster à la Burckhardt och Spengler. Denna idé har sina rötter hos Goethe och Nietzsche, och låter sig knappast förenas med den logisk-positivistiska principen om empirisk verifierbarhet som avgörande för vetenskaplig meningsfullhet.

Nu menar jag inte att dessa två olikartade influenser nödvändigtvis måste leda till motsägelser eller oredlighet. Spänningen mellan dem kan vara fruktbar, och stora delar av von Wrights författarskap får sitt liv och intresse genom hans försök att sammanjämka en nykter empirism med den spenglerska örnblickens vilja till djupsinnig syntes och djärva historiska vyer. Det sätt varpå texterna i volymen ger läsaren möjlighet att följa von Wrights kamp med att förlika de båda olika synsätten, tillhör bokens stora förtjänster.

Svepande kan man säga att ju äldre von Wright blir, desto bättre lyckas han i denna kamp. I ungdomstexterna från 30-talet tycks han ganska omedveten om spänningen. Viljan att vara både upplysningsman och siare resulterar alltför ofta i en brådmogen beskäftighet i både stil och innehåll. Det gäller särskilt när han kommer in på världspolitikens område, och problemen blir större ju närmare andra världskriget vi kommer. Analyserna av det kritiska omvärldsläget ter sig alltför ofta som lillgamla filosofiska läggspel utan riktig markkontakt. Att von Wright under kriget är verksam i den finska krigspropagandans tjänst gör förstås inte saken bättre. På det hela taget ger den unge mannens försök att hitta vägen i geopolitikens skyttegravslabyrinter intryck av djup desorientering. 1939 är nazismen lika avskyvärd och farlig som bolsjevismen; 1941 bör vi trots allt sätta vårt hopp till Tyskland som en räddare av den europeiska kulturen. Även från krigstiden finns dock några ännu läsvärda artiklar, till exempel "Ukraina – landet som bidar sin frihet" från 1940.

Att komma vidare till efterkrigstexterna är som att öppna fönstret och släppa in frisk luft: här möter vi en helt annan mognad, eftertanke och frimodighet. 1955 publicerar von Wright den vackra essäboken *Tanke och förkunnelse*. De andra texter han skrev för en bredare allmänhet under femtioalet behandlar för det mesta liknande teman kring kultur, litteratur och bildning. Bland de "okända" texter som Backström och Wallgren vaskat fram från denna period fastnade jag dock för två som avviker lite från mönstret: recensionen av Eino Kailas bok *Terminalkausalität in der Atomdynamik* från 1956 ("En modern Lucretius"), och diskussionen av Herbert Tingstens publicistik i "Räven, igelkotten och den tredje ståndpunkten" från 1958.

Von Wrights utveckling på 60-talet är mycket intressant. Under decenniets första år får hans ungdoms positivistiska övertygelse en renässans under vistelsen vid några av USA:s mest framstående universitet. Men snart sker en radikal omsvängning, som redaktörerna med rätta ägnar stort utrymme. Filosofiskt tar von Wright nu intryck av en hermeneutisk tradition där människovetenskapernas särart betonas. Omsvängningen får sitt mest gedigna uttryck i ett av hans viktigaste filosofiska verk, *Explanation and Understanding* från 1971.

Den politiska omsvängningen är minst lika radikal. Liksom för så många andra i samtiden uppväckte Vietnamkrigets fasor hos von Wright en ny "känsla av global solidaritet med jordens fördömda och förtrampade i det som eufemistiskt kallas utvecklingsländer", som han skriver i sin självbiografi *Mitt liv som jag minns det* från 2001. Hans uppmärksammade ställningstagande i artikeln "Kriget i Vietnam" från 1967 är intressant att jämföra med ungdomstidens politiska analyser. Här finns ett helt annat, personligt och oförblommerat raseri, men också ett annorlunda perspektiv på konfliktens grundkaraktär: medan den unge von Wright envisas med att betrakta andra världskriget som en kamp mellan kulturer, analyserar 50-åringen Vietnamkriget som i grunden drivet av ekonomiska intressen.

Samhällsengagemanget fortsatte under 70-, 80- och 90-talen. Flera av von Wrights mest uppmärksammade artiklar från denna tid finns samlade här, såsom hans kritik av Milton Friedmans ekonomipris 1976 och hans opposition mot Förenta nationernas roll i USA:s väpnade angrepp på Irak 1991. Här återfinns även han kritiska analys av den Europeiska unionen (på den tiden Europeiska gemenskapen) som en organisation väsentligen skapad och sammanhållen av industriella och teknologiska intressen som med stor sannolikhet kommer att driva på en privatisering av välfärdsinstitutioner och som dessutom skapar "ett övergripande militärt intresse till skydd för de ekonomiska" (s. 408–9).

Att läsa dessa artiklar, liksom von Wrights inlägg i debatter kring miljö, fred och teknologi, innebär inte bara att kastas tillbaka till dåtidens hetaste frågor. Slående är hur många av de farhågor han reser som har fått än mer brännande aktualitet idag. Nyliberalismens och den amerikanska världspolisens blinda övermod som nu ser ut att leda till ett sönderfall av den världsordning man ville etablera efter murens fall; världspolitikens oförmåga att hantera en galopperande klimatkris; den ohejdade utvecklingen av digitala teknologier som på det hela taget verkar ställa till större mänsklig skada än nytta – von Wrights kritiska observationer gör det omöjligt att hävda att dessa skeenden inte kunde förutses och kanske i viss mån stävjas i tid.

Men det där med förnuftighetens roll i livet är, som sagt, ett svårlöst problem.

Martin Gustafsson

■ Är en annan ordning möjlig?

Maria Mårzell: *Fredstematikens kritiska potential. Feminismen, militarismen och kolonialismen hos Frida Stéenhoff, Elin Wägner och Hagar Olsson*. Eureka: Ellerströms akademiska nr 100, Lund 2024.

Litteraturens förmåga att skapa förnimmelser av fred står i fokus för Maria Mårzells litteraturvetenskapliga avhandling, *Fredstematikens kritiska potential. Feminismen, militarismen och kolonialismen hos Frida Stéenhoff, Elin Wägner och Hagar Olsson*, framlagd vid Södertörns högskola. Genom en verktygslåda av teorier tar hon sig an fredstematiken hos tre kvinnliga författares verk skrivna under nittonhundratalets första årtionden och fram till ungefär andra världskriget. Författarna i fråga är Frida Stéenhoff och Elin Wägner från Sverige samt Hagar Olsson från Finland. Frida Stéenhoff (1865–1945) är för den kvinnohistoriskt intresserade främst känd som socialpolitisk agitator. Elin Wägner (1882–1949) var den kanske litterärt mest produktiva och uppburne av trion men även hon hade en stark förankring i rösträttspolitik och det för avhandlingen aktuella temat fred. Hagar Olsson (1893–1978) var finlandssvensk författare, översättare och kritiker med starka band till den svenska kvinnorörelsen. Alla tre var redan under sin livstid erkända författare och forskningen kring deras produktion är omfattande. Ändå lyckas Mårzell presentera nya och spännande läsningar av alla tre, mycket beroende på hennes val att fokusera på fredstematik i deras skönlitteratur snarare än deras aktivism eller journalism, områden som redan tidigare berörts av forskningen. Avhandlingens frågeställningar är: "Hur framträder fredsbudskapet i det skönlitterära materialet med en läsning som betonar både lokala och internationella kontexter i relation till den västerländska feministiska tanketraditionen om fred och den europiska kolonialismen? Hur reproduceras och undermineras tendensen att köna och rasifiera fredsbegreppet i framskrivandet av det litterära temat fred? Vilka strategier och argument för fred gestaltas i det skönlitterära materialet, och hur förhåller sig dessa till den västerländska traditionen av att uppfatta fred som krigets

negation medan krig förstås som något för människan naturgivet eller oundvikligt?” (s. 29–30)

Avhandlingen inleds med ett omfattande kapitel där verktygen, postkoloniala och dekoloniala teorier hämtade från bland annat Aníbal Quijano och María Lugones, presenteras pedagogiskt. De mer övergripande maktstrukturer som kolonialismens, kvinnoförtryckets och krigets betydelse för den västerländska moderniteten och den västerländska människans självbild översätts av Mårzell till hanterbara verktyg som pekar ut tvetydigheter, negationer, rasifiering och militarism. Förhållandet mellan kolonialism, makt, genus och krig belyses alltså utifrån nutida teoretiker för att dechiffrera det skönlitterära materialet. Urvalet består av två verk av vardera författaren där gestaltningar av feminism och kolonialism förekommer. Mårzell finner könande och rasifierande drag hos samtliga vilket i sig inte är ett förvånande forskningsresultat. Styrkan ligger snarare i analysen av hur detta sker. Med utgångspunkt i en metodologisk diskussion med skönlitteratur som kunskapsform ger Mårzell sig ut på en givande upptäcktsfärd. Avhandlingens styrka ligger således i valet och användningen av det teoretiska ramverket och hur dessa aktiveras för att besvara avhandlingens forskningsfrågor.

Intressant forskning väcker alltid frågor. I Mårzells avhandling handlar det främst om urvalet av det som benämns som studiens kontext(-er). Som idéhistoriker har jag framför allt frågat mig hur kopplingen till Mary Wollstonecrafts och Immanuel Kants tänkande motiveras? Visst, båda bidrar med historisk bakgrund till fredstänkandet, och i Wollstonecrafts fall även kopplingen mellan krig och maskulinitet, men de sätts knappast alls i produktivt analytiskt arbete i avhandlingen annat än genom korta hänvisningar till tankemässiga likheter. Därtill finns en längre genomgång av etymologiska och mytologiska kopplingar mellan femininitet och fred, samt maskulinitet och krig som har mer övergripande introducerande karaktär och saknar det djup och skärpa som annars utmärker analysen. Dessutom finns en omfattande kontextualisering av dåtidens ideologiskt åtskilda fredsrörelser och deras samarbete, samt Stéenhoffs, Wagners och Olssons övriga produktion. Dessa delar hade med fördel kunna kortas ner eftersom det omfattande materialet gör att den dialog som Mårzell vill skapa

mellan nationalism och internationalism, mellan avhandlingens protagonister och samtiden, inte riktigt har plats att utvecklas.

De samlade forskningsresultaten och slutsatserna av det rika materialet som Mårzell redovisar i de empiriska kapitlen, som fokuserar vart och ett författarskap åtskilt, hade med fördel kunnat redovisas i ett avslutande kapitel. Urvalet av de tre legitimeras bland annat med att de tillför ett Östersjöperspektiv på fredsfrågan och internationalismen under perioden, men utan en samlad redovisning av resultaten kvarstår kopplingen till Östersjöområdet som obesvarad.

Trots dessa påpekanden tillför avhandlingen viktig kunskap och spännande analyser av kopplingen mellan könande, rasifiering, militarism och kolonialism som sällan uppmärksammas i svenska litteraturforskning. Detta aktualiserar författarskapen och lyfter fram hur de utmanade sin samtid, samtidigt som det stärker känslan av hur omöjligt det kan vara att överskrida språkets och samhällets ramar. Avhandlingen ligger också rätt i tiden, tyvärr, när den påminner om hur en civilisation som är organiserad efter militarismens ontologi (att krig är oundvikligt) behöver "påminnas om konstens förmåga att skapa förnimmelser av att en annan ordning är möjlig" (s. 256). Litteraturen, historiskt och idag, är en given arena för gestaltning av alternativ.

Katarina Leppänen

■ Drabbande och välunderbyggt om traumatiserade soldater

Ville Kivimäki: *Sargade själar. De finska soldaternas krigstrauman 1939–1945*. Svenska litteratursällskapet i Finland samt Appell förlag, Helsingfors och Stockholm 2023.

Det hör inte till vanligheterna att ett vetenskapligt verk får en läsekrets bortom den egna disciplinen eller för den delen utanför universitetens väggar. Så är dock fallet med historikern Ville Kivimäkis doktorsavhandling om finländska soldaters krigsrelaterade psykiska sjukdomar under andra världskriget. Boken har rönt stor uppmärksamhet i Finland och även tilldelats det prestigefyllda Fack-Finlandiapriset 2013 (motsvarande det svenska Augustpriset). När den ett decennium efter Kivimäkis disputation, utkommit i svensk översättning – och med ett informativt extra förord för de svenska läsarna – är det min förhoppning att den kommer nå en bred läsekrets också i Sverige.

Kivimäkis studie uppehåller sig vid de närmare 18 000 finländska soldater som någon gång under andra världskriget vårdades inom militärpsykiatri – vilka de var, hur de bemöttes och behandlades. Genom närläsningar och kategoriseringar av innehållet i ett urval om cirka 500 patientjournaler, kombinerat med studier av militära sjukvårdsmyndigheters arkiv, samtida militärmedicinska tidskriftsartiklar, samt militärläkares och enskilda soldaters egna berättelser, kan Kivimäki ge en bred och samtidigt drabbande personnära redogörelse av soldaternas erfarenheter av krigets strider och vardag samt hur det påverkade deras mentala hälsa. Studien inbegriper även en rad angränsande teman, såsom hur militärväsendet, militärpsykiatri och statliga ersättningsmyndigheter begripliggjorde soldaternas krigstrauman – och vilken betydelse detta fick för soldaternas möjlighet till psykisk vård, vilken typ av medicinsk behandling de i så fall fick, samt den mycket begränsade tillgången till invalidpension eller andra ekonomiska kompensationer.

Ett ytterligare tema, som löper som en röd tråd genom boken, är den omfattande stigmatisering, marginalisering och förnekelse som traumatiserade soldater utsattes för. Symptomen som soldaterna

uppvisade passade i flera fall inte in i de samtida militärpsykiatrikernas kunskapsbild och diagnostaxonomi. En man vars svåra krigstrauma fått honom att tappa talförheten kunde därför viftas bort som intellektuellt funktionsnedsatt och inte sällan sökte militärpsykiatrikerna efter förklaringar i patienternas fysik eller ärftliga faktorer snarare än krigsrelaterade sådana. Krigstraumatisering stod därtill i direkt konflikt mot nationalistiskt underbyggda idealbilder om tappert stridande finländska stålmän.

Boken ger härmed viktiga bidrag till, samt för samman, såväl medicin- som militärhistoria, kultur- som socialhistoria samt det på senare år snabbt expanderade fältet känslöhistoria. Studien är också en utmärkt uppvisning i fruktbarheten i att inte på förhand låsa sig fast vid ett antal avgränsade kategorier eller teoretiska perspektiv. Genom sitt öppna angreppssätt till innehållet i patientjournalerna kommer Kivimäki åt samspelet mellan en rad olika variabler – däribland klass, ålder, civilstånd, utbildningsgrad, militär tjänstgöringstid och tjänstgöringsposition samt fysiska och psykiska bakgrundsproblematiker – och analyserar hur detta påverkade utfallet vad gäller såväl soldaternas insjuknande som arméns förhållningssätt och militärpsykiatrikernas diagnostisering.

Den vetenskapliga framställningen förtjänar ett särskilt omnämnande. Den är imponerande tillgänglig utan att för den delen förenkla. Här finns inga grova penseldrag eller försök att generalisera sådant som svårligen låter sig generaliseras. I stället förklarar Kivimäki noggrant och pedagogiskt varför flera slutsatser, varav en del till synes självklara, i själva verket är vanskliga eller rent av omöjliga att dra utifrån det undersökta materialet. Härigenom ger han indirekt läsaren såväl en introduktion till liksom fördjupning av källkritik som historisk metod och förhållningssätt. Detta gör boken läsvärd också för den historiker som (mot förmodan?) inte har något som helst intresse för de frågor den i övrigt behandlar men som värdesätter en välunderbyggd förståelse av det förflutna. Kivimäkis studie borde rent av utgöra obligatorisk läsning för doktorander inom alla historieämnen, som ett lysande exempel på hur vetenskaplig stringens och tillgänglighet inte bara kan utan bör gå hand i hand för att främja en mer nyanserad och djupgående förståelse av historiska fenomen och skeenden.

Fia Cottrell-Sundevall

■ Den svenska färgblindhetens förhärskande hegemoni

Tobias Hübinette & Peter Wikström (red.): *Sveriges avrasifiering: Svenska uppfattningar om ras och rasism under efterkrigstiden*, Kulturvetenskapliga skriftserien, skrift 4, Karlstad University Press, Karlstad 2023.

Antologin *Sveriges avrasifiering* består av tretton kapitel samt en inledning. I inledningen av redaktörerna Hübinette och Wikström beskrivs hur verkets syfte är att fylla en kunskapslucka om förhållningssätt till ras i Sverige efter andra världskriget, samt att både introducera och förenhetliga en begreppsapparat om ras på svenska. I flera kapitel lyfts det fram att ordet ras är tabubelagt specifikt i Sverige, och att använda den termen, även i syfte att analysera ras som en socialkonstruktivistisk kategori, medför risken att användaren stämpas som rasist. För att kunna forska i och diskutera ras är det skäl att synliggöra hur begreppet ras används, och specifikt i Sverige *inte* används, vilket alla kapitel bidrar till på olika sätt.

Redaktörerna periodiserar Sveriges efterkrigstida rasdiskurser som den vita renhetstiden 1945–1968 och den vita solidaritetsperioden 1968–1980-talet, och 1980-talet fram till samtiden som färgblindhetens tid. Bokens uppdelning följer inte denna periodisering även om vissa kapitel gör det. *Del 1. 1945–1980: Kontinuiteter och diskontinuiteter* består av kapitel med historievetenskapliga metoder och inramningar, medan *Del 2. 1980–2020: Färgblindhet, antirasism och framväxten av nya rasismer* har en mera samhällsvetenskaplig och sociologisk framhållning.

I kapitlet "När tiderna förändras. Genetikern Arne Müntzings kunskapsanspråk om människoraser 1942–1977" kartlägger Martin Ericsson hur progressivt ställningstagande gällande ras blir konservativt under perioden. Eftersom en stor markör för Müntzings konservatism var en förlegad kvinnosyn skulle en bredare kontextualisering av 1970-talets feminism varit till fördel för kapitlet, även om det faller utanför verkets huvudsakliga teser.

Tobias Hübinette analyserar i "De 'färgade' barnen i det vita folkhemmet. Adoption, ras och svenskhet i 1960-talets Sverige" den offentliga debatt som på 60-talet fördes i Sverige om adopterandet

av utländska barn. Han visar på hur båda sidors tankar om ras – å ena sidan de som ansåg att barn av annan ras inte bör adopteras på grund av de svårigheter de skulle bemöta, å andra sidan de som ansåg att barn av annan ras bör adopteras för att bota rasfördomarna i Sverige – bottnar i en idé av Sverige som exceptionellt när det kommer till att hantera eller bemöta ras.

Johan Samuelssons kapitel "Från rashygien till rasproblem. Skolan, pedagogiken, kunskapsdelningen och 'ras' kring 1920–1970" är en genomgång av rasbiologins historia i Sverige på 1900-talet och dess kunskaps-cirkulation via pedagogiska tidskrifter. Kapitlet utgör mer diskursanalys än cirkulationskartläggning, men det är värdefullt för boken som helhet att genom begreppshistoria kontextualiseras ras.

Kapitlet "Analogisk solidaritet: Gunnar Myrdal och Richard Wright om avkoloniseringen och västvärlden under 1950-talet" av Ludwig Schmitz passar inte lika prydligt som tidigare texter in i bokens periodiseringsansats. Trots detta utgör kapitlet en fascinerande kontextualisering av 1950- och 1960-talets diskurser kring avkolonisering och västvärldens välfärdsstat genom den svenske samhällsdebattören Myrdals och den amerikanske författaren Wrights skrifter och korrespondens.

I "Vackra och välklädda: Konstruktioner av respektabla svenska kvinnor under 1950-talet" blottlägger Emma Severinsson kopplingarna mellan ras, renlighet, skönhet, kommersialism och respektabilitet. Respektabilitet är en term som Severinsson använder i stället för skötsamhet och som utgör en viktig teoriram för hur vithet konstrueras.

Mattias Tydén berör också Gunnar Myrdal i kapitlet med rubriken "'R-länder' och 'U-människor'. Rasismens tankefigurer i svenskt bistånd cirka 1950–1980". Här analyserar Tydén hur Sveriges biståndspolitik i mångt har upprätthållit föreställningar om ras även iklätt progressiva och rent av antirasistiska diskurser.

Det sista kapitlet i del 1, "Rasfrågorna i den svenska riksdagen 1968", är skrivet av Mats Wickström, som går i dialog med Hübinettes kapitel där Hübinette behandlar 1960-talets tankar gällande Sveriges exceptionalism. I Wickströms kapitel är utgångspunkten däremot Sveriges riksdagsledamöter. Kapitlet täcker uttryckligen övergången från renhetsperioden till solidaritetspe-

rioden och markerar ut det rasistiska i att hävda färgblindhet i politiken.

Del 2 av antologin inleds med kapitlet "Hatbrott och anti-rasistisk kriminalpolitik" av David Assadkhan. I kapitlet visar Assadkhan hur kriminalpolitik avsedd att bekämpa rasism gör rasismen till en individuell moralisk avvikelse i stället för ett strukturellt problem, och hur lagbegrepp som hedersvåld utkristalliserar Andra inom det svenska samhället.

Dels bild- och filmanalys, dels analys av samhällsdebatten kring två reklamkampanjer, gör Karin Idevall Hagren i kapitlet "Visuell tvetydighet i omdebatterad reklam. En multimodal studie av två reklamkampanjer och efterföljande debatter om rasism". Det mest givande i texten är jämförelsen mellan de två reklamkampanjerna, en där tvetydigheten gällande ras var oavsiktlig i en teaters reklamplansch, och en där den politiska reklamfilmens tvetydighet gällande ras var en del av budskapet.

Catrin Lundström tillämpar teori om hur vita talar kring ras och Lundström visar hur språkbruk upprätthåller normer, i kapitlets fall färgblindhet. Kapitlets rubrik är "Att tala med färgblindheten: Retoriska strategier och semantiska manövrar i återvändande svenska kvinnors berättelser om ras- och vithetsrelaterade erfarenheter". För metodologin redogörs på ett utmärkt sätt, men analysen känns förhållandevis kort, speciellt för ett så viktigt inlägg om normativitet i vardagliga sammanhang.

Sayaka Osanami Törngren analyserar likt Lundström också intervjumaterial, men till skillnad från föregående kapitel där intervjuerna är insamlade av organisationen Swedish Women's Educational Association, är intervjumaterialet i "Att förstå rasformationer i dagens Sverige: Rasifiering och avrasifiering av mångetniska och mångrasliga svenskar" insamlat av forskaren. Osanami Törngren visar hur rasifiering inte alltid är detsamma som rasism eller rasdiskriminering, men också hur tillskrivna rasegenskaper oavsett avsikt kan orsaka skada.

Kapitlet "En hockeyindians uppkomst och fall" är skrivet av Jeff Werner. Detta kapitel kontextualiserar indian-stereotypen i Sverige mot bakgrund av Amerika och Europa. Analysen känns ställvis kortfattad men kapitlet visar förtjänstfullt hur kultur, sport och personhistoria bidrar till att upprätthålla rasistiska stereotyper.

Det sista kapitlet är skrivet av redaktörerna Wikström och Hübinette under rubriken "Jämlikhetsdata som 'statlig rasregistrering' och 'postkolonial rasfixering'. En studie av den svenska debatten om jämlikhetsdata". Studien utgör en analys av en samhällsdebatt som understryker bokens ansats: att den specifika svenska motsträvigheten mot att använda själva rasbegreppet och den svenska antirasismens färgblindhet i själva verket bidrar till att upprätthålla de konstruktioner som bär rasismen ända in i våra dagar.

Strävan att förenhetliga rasbegreppet på svenska motarbetas av att alla bidragande forskare använder begreppet ras på olika sätt. Däremot bidrar alla kapitel till det övergripande syftet att bredda och nyansera förståelsen kring förhållningssätt till ras i Sverige på ett sätt som förhoppningsvis möjliggör användandet av ras som analytiskt begrepp för att föra förståelsen kring rasism framåt.

Sandra Waller

■ Ny värdefull resurs för marina studier

Lars Otto Berg, Esbjörn Larsson & Hans Norman:
Officerarna i svenska skärgårdsflottan 1756–1824.
Nordic Academic Press, Lund 2023.

Det finns, inte helt överraskande, folk som betraktar en med mer eller mindre diskret oro i blicken då man försäkrar att biografiska uppslagsverk och matriklar kan vara nöjesläsning. Boken *Officerarna i svenska skärgårdsflottan 1756–1824* är ett verk som bjuder på denna form av nöje. Åtskilligt har redan skrivits om den svenska skärgårdsflottan, eller arméns flotta som den också kallades. Det som däremot saknats är en biografisk framställning över dess officerare. För örlogsflottans del utgavs en sådan redan 1942. Den föreliggande boken utkom i kölvattnet efter svenska marinens 500-årsjubileum 2022 och fyller en lucka i det existerande vetandet. De tre författarna är Lars Otto Berg, tidigare landsarkivarie i Uppsala, Esbjörn Larsson, professor i utbildningshistoria vid Uppsala universitet och Hans Norman, professor emeritus i historia vid Uppsala universitet.

Verket består av fyra delar: Den svenska skärgårdsflottan 1756–1824 – en introduktion (del I), Biografiska uppgifter om skärgårdsflottans officerare (del II), Biografiska uppgifter om skärgårdsflottans vederlikar till officerarna (del III) och Skärgårdsflottans fartyg (del IV).

Den svenska skärgårdsflottan tillkom och byggdes successivt upp som ett svar på det radikalt ändrade försvarspolitiska läget i Östersjön efter stora nordiska kriget. Under kriget hade ryska galäreskadrar nästan obehindrat kunnat härja i de finska skärgårdarna medan den svenska linjeflottan som var stationerad i Karlskrona praktiskt taget stod maktlös. Med freden i Nystad 1721 förlorade Sverige de baltiska besittningarna vilket gav Ryssland tillgång till långa kuststräckor vid Östersjön. Hotet från öster blev reellt efter att Ryssland anlagt flottbasen Kronstadt utanför S:t Petersburg. Det svenska sjöförsvaret som tidigare huvudsakligen ägnats försvaret mot Danmark måste nu till följd av Rysslands inträngande i Finska viken omorganiseras för att kunna operera i skärgårdsmiljö. Resultatet blev ett skärgårdsvapen som utgjordes av grundgående fartyg, till en början huvudsakligen små och medelstora galärer, med uppgifter av amfibisk karaktär.

I den knappt fyrtio sidor långa introduktionen ges en utförlig skildring av skärgårdsflottans framväxt som en nödvändig beståndsdel av den svenska krigsmakten och dess användning under olika krigsperioder. Fokus ligger på tiden från 1756 då skärgårdsflottan avskildes från örlogsflottan och sträcker sig fram till 1824 då de två flottorna återförenades. Det senare som en följd av att skärgårdsflottans tidigare uppgift, att i de finska skärgårdarna ge flankstöd åt armén, hade bortfallit efter förlusten av Finland. Skärgårdsflottan var uppdelad på en eskader i Stockholm, den så kallade galäreskadern, som innefattade de egentliga galärerna och en på Sveaborg med övriga, senare konstruerade skärgårdsfartyg, kallad Finska eskadern av arméns flotta. Sin stora triumf fick skärgårdsflottan i slaget vid Svensksund i juli 1790 då den ryska flottan besegrades vilket bidrog starkt till att kriget kunde avslutas utan landavträdelser.

I bokens introduktion redovisas huvuddragen i utvecklingen av skärgårdsflottans fartygstyper liksom på vilket sätt flottan var organiserad med båtsmän, mariniärer (värvat manskap), underofficerare, officerare och konstituerade officerare. Läsaren får också en inblick i hur vägen till officer kunde te sig, hur utbildningen var organiserad, hur tjänstgöringen såg ut samt vilka uttryck de sociala förhållandena, kulturlivet och bildningsverksamheten kunde ta sig. Framställningen är föredömligt pedagogisk och avsnittet illustreras med kartor och skisser som presenterar skärgårdsflottans vanligaste fartygstyper.

I biografierna som upptar 292 av bokens 392 sidor skildras officerarna med sin bakgrund, familjeförhållanden, tjänstekarriär och sina kommanderingar, befordringar, utmärkelser och sysslor utanför eskaderorten. Det senare omfattar exempelvis kofferditjänst, utländsk tjänstgöring, krigstjänst och befattning som fartygschef. Att biografierna också omfattar en beskrivning av hustruns bakgrund är värdefullt och breddar bilden av de sociala nätverken. Det viktigaste källmaterialet har varit Arméns flottas pensionskassas meritband som bygger på meritförteckningar som de berörda regelbundet skickade in för att säkra sin pension. Andra viktiga källor utgörs av militära rullor och kalendrar, person- och militärhistorisk litteratur kompletterat med information från digitala plattformar som Genealogy och Ancestry. Något överraskande ges ingen källkritisk bedömning av de två sistnämnda. Biografierna avslutas med information om vilka källor

som använts, placerade inom hakparentes i anslutning till respektive biografi.

Officerarnas sociala bakgrund inverkar stort på biografiernas omfattning. De varierar från att kort nämna ett namn till rika levnadsberättelser. Mest utförliga är de, föga överraskande, för dem som kom från adliga familjer för vilka det i regel finns gott om uppgifter att tillgå. Författarna framhåller att officerarna i skärgårdsflottan hade skiftande social bakgrund. De kom till stor del från högreståndsmiljöer och medelklassfamiljer, men en del kom också från hem med små ekonomiska resurser. Officersbanan gav många en möjlighet till klassresa.

Sammantagna kan biografierna enligt författarna "belysa möjligheterna till social mobilitet i det svenska samhället som från 1700-talets mitt och framåt hade en stark ekonomisk expansion, inte minst inom handel och sjöfart". I flera av biografierna över officerare från den östra riksdelen framträder denna sociala mobilitet särskilt tydligt.

Som finländare frapperas man av det stora antalet officerare inom skärgårdsflottan som kom från den östra riksdelen. Hur stor andelen verkligen var är svårt att bedöma. Förargligt nog innehåller boken inga statistiska uppgifter om officerskåren vilket hade kunnat ge svar på detta och mycket annat.

Biografiformens sparsmakade noteringar väcker osökt både frågor och nyfikenhet: Vad förde exempelvis tygmästare Johan Fredric Segercrantz till Sjalö hospital i Nagu där han avled 69 år gammal i september 1799? Hur gestaltade sig återstoden av livet för överstelöjtnant Carl Adam Pechlin efter att han "blesserades svårt i bägge fötterna" i slaget vid Svensksund 1790 och erhöll pension om 100 riksdaler? Vad hade Pargassonen Carl Christoffer Giös sysslat med då han i juli 1805 ströks ur rullorna "såsom den som på länge ej låtit höra av sig" och hur gick det för alla dem för vilka inget angivits om de återvände ur rysk fångenskap? Biografiska uppslagsverk av detta slag kan självfallet inte vara uttömmande. Att erbjuda ett rikt och omfattande underlag för vidare marina studier och personhistorisk forskning är mer än gott nog.

Boken avslutas med en omfattande förteckning över skärgårdsflottans fartyg i vilken de viktigaste fartygstyperna presenteras i korta inledningar.

Kasper Westerlund

Medverkande

John Björkman, FD, lektor i pedagogik vid Södertörns högskola
(john.bjorkman@sh.se)

Fia Cottrell-Sundevall, docent, FD, universitetslektor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet (fia.cottrell-sundevall@ekohist.su.se)

Martin Gustafsson, professor i filosofi vid Åbo Akademi (martin.gustafsson@abo.fi)

Katarina Leppänen, professor i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet (katarina.leppanen@lir.gu.se)

Rasmus Marjanen, FM, doktorand i allmän historia vid Åbo Akademi (rasmus.marjanen@abo.fi)

Niclas Mossberg, FM, doktorand i allmän historia vid Åbo Akademi (niclas.mossberg@abo.fi)

Emma Rosengren, FD, forskare vid Utrikespolitiska Institutets Program för global politik och säkerhet, Sverige (emma.rosengren@ui.se)

Sandra Waller, FM, doktorand i nordisk historia vid Åbo Akademi (sandra.waller@abo.fi)

Kasper Westerlund, FL, intendent och föreståndare för Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi (kasper.westerlund@abo.fi)